

BOHEMISTYKA

1/2004

Rocznik IV – ISSN 1642-9893

Redaktor naczelny
Mieczysław Balowski

Komitet Redakcyjny:

Mieczysław Basaj (Warszawa), Neil Bermel (Sheffield), Marie Čechová (Praga), Jiří Damborský (Ostrawa), Fryderyk Drejer (Wałbrzych), Ernst Eichler (Lipsk), Milan Fryščík (Nowy Jork), Jaroslav Hubáček (Ostrawa), Marie Krčmová (Brno), Jan Kořenský (Praga), Eduard Lotko (Ołomuniec), Svatava Machová (Praga), Alena Macurová (Praga), Margerita Mladenowa (Sofia), Walery Mokijenko (Greifswald), Dobrava Moldanová (Ústí nad Labem), Galina Nieszczimienko (Moskwa), Teresa Zofia Orłoś (Kraków), Janusz Siatkowski (Warszawa), Hana Sodeyfi (Wiedeń), Jiří Svoboda (Ostrawa), Józef Zarek (Katowice)

Sekretarz Redakcji
Anna Zura

Spis treści

Artykuły i studia

Kamilla Termińska, <i>Znaczenie – jądro paradygmatu lingwistycznego</i>	1
Elżbieta Szczepańska, <i>Niektóre nowe tendencje rozwojowe w zasobie leksykalnym czeszczyzny i polszczyzny</i>	19
Роза Х. Тугушева, <i>Особенности исторического развития лексики чешского и словацкого языков</i>	28

Recenzje, omówienia, noty

<i>Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych</i> , pod redakcją Teresy Zofii Orłoś, Kraków 2003, 385 s., ISBN 83-2331-732-1 (przez Ivanę Dobrotovą)	67
Eva Mrhačová, Renáta Ponczová, <i>Zviřata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník</i> , Filozofická fakulta Ostravské univerzity a nakladatelství Tilia, Ostrava 2003, 268 s., ISBN 80-86101-75-4 (przez Kateřinu Sobotíkovou)	69
Hana Sodeyfi, Stefan Michael Newerkla, <i>Tschechisch. Faszination der Vielfalt. Lehrbuch für Anfänger und Fortgeschrittene</i> , Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2002, 604 s., ISBN 3-447-04623-6 (przez Pavla Koska)	72

Kronika

Mieczysław Balowski, <i>Jubileusz Profesora Rudolfa Šrámka</i>	75
Ewa Jakus-Borkowa, <i>Ze spotkań onomastycznych</i>	78

Informacje dla Autorów „Bohemistyki”

Ze względu na konieczność ujednoczenia strony graficznej tekstów drukowanych w „Bohemistyce” podajemy poniżej zasady opracowania tekstu maszynopisu:

1. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 15 stron normalizowanego maszynopisu (format A4, 30 wierszy na stronie po 60 znaków w wierszu), objętość recenzji i pozostałych tekstów (np. informacji, artykułów jubileuszowych itp.) – do 8 stron.
2. Przypisy należy podawać po artykule.
3. Tablice, wykresy i inne obiekty graficzne powinny być dołączone na końcu tekstu na oddzielnych kartach. Natomiast w tekście Autor powinien zaznaczyć miejsce, do którego się one odnoszą.
4. W cudzysłowie podajemy tytuły czasopism, konferencji, cytaty (o ile nie są inaczej wyodrębnione w tekście, np. inną wielkością czcionki).
5. Kursywą wyodrębniamy wszystkie omawiane wyrazy, zwroty, zdania, ponadto tytuły prac zwartych i ich części (np. rozdziały), tytuły artykułów, zwroty obcojęzyczne wplecione w tekst. Na wydruku należy te fragmenty oznaczyć linią falistą.
6. Podkreślenia tekstowe oznaczamy spacją, na wydruku – podkreśleniem linią przerywaną.
7. Znaczenia wyrazów, idiomów czy innych zwrotów podajemy w łapkach ‘ ’.
8. Prace należy przesłać na dyskietce (wpisane do komputera w programie WORD v. 6.0 i wyższa) z jednym wydrukiem.
9. Autorów prosimy o dokładne podanie imion, nazwisk, stopni i tytułów zawodowych lub naukowych, nazw miejscowości, adresów prywatnych i numeru telefonu lub e-mailu.
10. Tekstów nie zamówionych Redakcja nie odsyła.

Warunki prenumeraty

1. Wpłaty na prenumeratę są przyjmowane na okresy roczne.
2. Cena prenumeraty na cały rok wynosi 20 zł.
3. Wpłaty na prenumeratę przyjmuje Wydawnictwo „Pro”, skr. poczt. 7, 59–230 Prochowice.
4. Terminy przyjmowania prenumeraty: na kraj do 10 listopada, na zagranicę do 31 października.

Wydawca: Wydawnictwo „Pro” i PWSZ w Wałbrzychu (58–309), ul. Westerplatte 39, tel. + 48 74 666 00 71, e-mail: mieczyslaw.balowski@uni.opole.pl

Znaczenie – jądro paradygmatu lingwistycznego

Nawet pobieżna orientacja we współczesnych wielkich prądach myślowych, uzyskana np. przy pomocy dowolnego słownika filozoficznego, przekonująco ukazuje fakt, iż problematyka lingwistyczna stanowi „wspólne miejsce” wszystkich współczesnych szkół i kierunków filozoficznych, kilka z nich zaś programowo ogranicza swą aktywność tylko do niej. Jest uprawiana w ramach realizmu, instrumentalizmu, konstruktywizmu, naturalizmu i strukturalizmu. Zajmuje wyróżnioną pozycję w rozważaniach intuicjonizmu, neotomizmu, personalizmu, egzystencjalizmu, fenomenologii, pragmatyzmu, filozofii procesu. Ważne ustalenia na jej temat spotykamy w naukach: matematyce, logice, fizyce, szczególnie kwantowej, oraz, naturalnie, w ogólnej i szczegółowej metodologii nauk. Nierozerwalnie związana jest z filozofią analityczną, semiotyką, hermeneutyką, poetyką, retoryką, mitoznawstwem, dialogiką i językoznawstwem. Tematyka filozoficzno-lingwistyczna jest ściśle związana z wielkimi kompleksami zagadnień: prawdy, pewności, powinności, podmiotu i przedmiotu, uniwersaliów, świata realnego i obrazu świata, problemu *mind/body* i in. Wewnątrz filozofii języka rozwinęły się m.in. koncepcje relatywizmu kulturowego, wielości światów, atomizmu logicznego, redukcjonizmu. Zapewne nie bez związku z akcją egzorcyzmowania z filozofii metafizyki ugruntowała się idea sakralizacji słowa. Powstała dynamicznie rozwijająca się i zawłaszczająca coraz to nowe dziedziny nauka o komunikacji.

Zmiana paradygmatu z pokartezjańskiego mentalistycznego na lingwistyczny, która nastąpiła na początku XX wieku, zmieniła obraz samego języka, przesuując akcent z jego tradycyjnej, instrumenta-

listycznej wizji przekaznika informacji na rolę nośnika i kształtowania myśli, sposobu udostępniania świata, budulca indywidualnej i społecznej tożsamości.

Rozwinięta refleksja nad właściwościami języka nie rozwinęła się w zupełnej pustce. Pomijając mityczne koncepcje języka jako daru bogów, które cechowały starożytne cywilizacje Bliskiego Wschodu, należy przywołać przeświadczenie o świętości języka boskiej kreacji *explicite* wyrażone w *Starym i Nowym Testamencie*¹, które dla wyznawców judaizmu i chrześcijaństwa stanowi prawdę objawioną. Nie można również pominąć zdania Arystotelesa, dla którego Logos, odróżniając człowieka od zwierząt, stanowi jedność języka i rozumu. Platon zaś w swoim dialogu *Kratylos* po raz pierwszy postawił problem kontrowersji między konwencjonalizmem (nazwy przysługują rzeczom na mocy arbitralnie ustanowionych reguł), a naturalizmem (nazwy, na podobieństwo onomatopei, są „wrośnięte” w rzeczy, wyrażają ich istotę). W *Gorgiaszu* natomiast (sam Gorgiasz był mistrzem retoryki) została ukazana, po pierwsze, potęga języka jako narzędzia zdolnego przeobrazić wolnych obywateli w niewolników, po drugie zaś, władna zapewnić człowiekowi, umożliwiając mu głoszenie prawdy, osiągnięcie szczęścia (sokratejski intelektualizm etyczny). Nie poniechany w nauce po dziś dzień średniowieczny spór o uniwersalia także, prócz ontologicznej, niósł problematykę *stricte* lingwistyczną i racjonalną zarazem (szerzej patrz: Termińska 1998). Dualistyczne rozdzielenie tej jedności nastąpiło u Kartezjusza, który wyraźnie deprecjonował wartość języka, jako autorytarnego zarządcy naszego myślenia, wszczepiającego weń konwencjonalne mity i przesady. „Milczenie Kanta” (Gawroński 1984, s. 159–163) nie było tak rygorystyczne, jak się powszechnie przyjmuje, skoro jego formalno-semantyczny podział na zdania analityczne, syntetyczne, *a priori* i *a posteriori*, choć został współcześnie zakwestionowany przez Quine’a,

¹ Najważniejszym starotestamentowym tekstem o potędze Słowa jest pierwszy, tzw. elohistyczny opis stworzenia (Rdz 1), nowotestamentowym zaś prolog *Ewangelii według św. Jana* (J 1, 1–14). Naturalnie, teksty te nie wyczerpują bogatej problematyki lingwistycznej w Biblii (por. Termińska 2003).

uznawany jest w zasadzie do dzisiaj. Podobnie, choć mniej powszechnie, przetworzona tak, mogłaby funkcjonować w paradygmacie lingwistycznym kantowska teza o prymarnej roli logiki formalnej w analizie „czystego rozumu”. Prekursorem tradycyjnej filozofii języka był, zajmujący stanowisko przeciwne kantowskiemu, Humboldt, do myśli którego odwołuje się wielu współczesnych, a szczególnie relatywiści językowi i „lingwizujący” antropolodzy. Szkołą, która została powołana do życia dla konkretnego celu: interpretacji, tłumaczenia i opatrywania komentarzami tekstów biblijnych przez Schleiermachera, a wyrastając ponad *ars interpretandi*, stała się niezależnym, choć niejednolitym prądem, jest hermeneutyka (Dilthey, Heidegger, Gadamer). Powstawszy z refleksji nad symbolami religijnymi, utożsamiona z filozoficznym namysłem nad wszelkimi znakowymi formami ludzkiej ekspresji, łączy się z fenomenologią egzystencjalną (Jaspers, Sartre, Ricoeur), odczytującą znakowość ludzkiej egzystencji.

Język zyskał status obiektu refleksji filozoficznej zarówno w obszarze działania metody matematyczno-empirycznej, jak i w dziedzinach zajmujących się problematyką istnienia, podstawami racjonalności oraz sensu i wartości. Pełni zatem zarówno funkcję integrystyczną, jak i autonomizującą. Kwestia znaczenia niewątpliwie stanowi jego centrum.

Znaczenie jest niezbywalną istotą języka. Opis dowolnej koncepcji znaczenia wspiera się każdorazowo na określonej jego wizji; ta zaś z kolei stanowi kryterium różnicujące zasadnicze nurty badawcze paradygmatu lingwistycznego.

Można przyjąć, że dwudziestowieczna refleksja filozoficzna nad językiem dzieli się zasadniczo na dwa wielkie nurty. Dla pierwszego z nich język jest bytem empirycznym, o określonych, obiektywnych właściwościach. On też dzieli się na dwie odnogi. Pierwsza z nich to filozofia języka idealnego, zapoczątkowana przez *Tractatus logico-philosophicus* „pierwszego” Wittgensteina i uczonych skupionych w Kole Wiedeńskim. Krytykując wady języka naturalnego (wieloznaczność, nieostrość, metaforyczność, błędy kategoriałne, możliwość budowania paradoksów brak jedno-jednoznacznych relacji między

strukturą głęboką i powierzchniową, zawiera wyrażenia pozorne, puste referencjonalnie, posiada rozchwiane reguły składniowo-semantyczne i in.), uniemożliwiające używanie go w uprawianiu nauki, uczeniu tej miary, co Russell i Whitehead (z okresu *Principia Mathematica*), Carnap, Reichenbach, Quine, Hintikka, poniekąd także Ayer i Ryle (z jego teorią wyrażen systematycznie wprowadzających w błąd), postulowali stworzenie języka idealnego, a nawet, posługując się logiką formalną, czynili próby skonstruowania takiego języka. W języku tym reguły syntaktyczne jednoznacznie warunkowałyby semantykę, a jego sztandarowe hasło to: *If you take of the syntax, the semantics will take care of itself*. Taki język wykluczałby nonsensy, bo odpowiednie reguły łączenia nie pozwalają na utworzenie zdania *Kowalski zjadł wszystkie mądrości*, ponieważ nasycone sensem miały być jedynie sensowne, a więc weryfikowalne, zdania tego języka. Poza obszarem znaczenia znalazła się cała „metafizyka”, obejmująca tak wielkie filozoficzne i teologiczne zagadnienia, jak i skomplikowane problemy potoczności. W koncepcji tej każde zdanie sensowne jest bądź zdaniem obserwacyjnym (sposrzeniowym, protokularnym, atomowym), bądź do takiego sprowadzalne. I chociaż zakres postulowanego języka bazowego zdań obserwacyjnych, w których między powierzchnią a głębią (formą logiczną) panują jedno-jednoznaczne stosunki odpowiedniości, okazał się niemożliwy do wykreślenia, poszukiwania w tej semantycznie wydzielonej sferze języka sensu, pewności, prawdy i oczywistości przyniosły niebanalne wyniki. Dyskusje na temat roli zdań obserwacyjnych w systemie wiedzy toczyły się w gronie członków i sympatyków Koła Wiedeńskiego od początku lat trzydziestych XX wieku. Dla L. Wittgensteina np. podanie „wszystkich prawdziwych zdań elementarnych opisuje świat całkowicie. Świat jest całkowicie opisany przez wskazanie wszystkich zdań elementarnych wraz ze wskazaniem, które z nich są prawdziwe, a które fałszywe” (Termińska 2003, s. 4, 26). Problematyka ta została wzbogacona zagadnieniami dotyczącymi przekładu, redukcjonizmu i atomizmu. Zdania te określano zasadniczo na dwa diametralnie różne sposoby jako:

1) sprawozdanie z wrażeń zmysłowych (np. *To jest zielone*),

2) zdania o przedmiotach świata zewnętrznego (np. *To jest murawa*).

Później dołączono do ich interpretacji, również szeroko dyskutowane, uzupełnienie o tzw. normalnych warunkach oraz kwestię translatabilności. W ujęciu pierwszym przykładowe wyraz *murawa* ze zdania *To jest murawa* jest konstruktem logicznym z „zieleni” i innych sensualnych właściwości. Natomiast opcja druga każe traktować wyrażenie *zieleń* w zdaniu *To jest zieleń* jako derywat wyabstrahowany ze zdań *To jest murawa*, *To jest salata*, *To jest szpinak* itp. Dyskutowano nie tylko adekwatność redukcjonistycznych translacji wewnątrzjęzykowych, lecz także właściwości przekładów z jednego języka etnicznego na inny. W kwestii tej wyróżnia się zdanie Quine’a² o konieczności dokonywania przekładów całych teorii, a nie pojedynczych, wyrwanych z kontekstu zdań, co gwarantuje zachowanie sieci relacji łączących poszczególne sensory. Bezkontekstowo mogą być tłumaczone jedynie nieproblematyczne co do swej prawdziwości zdania obserwacyjne, ich rozumienie bowiem zależy od aktualnego bodźca zmysłowego. Quine pisze (1986, s. 123), iż zdania obserwacyjne są tymi, które najwcześniej uczymy się rozumieć, można je bowiem korelować z obserwowalnymi okolicznościami użycia i uznawania, niezależnie od różnic między wcześniejszymi doświadczeniami indywidualnych obserwatorów. Odgrywają one fundamentalną rolę w poznawaniu znaczenia, które w nich właśnie jest najwyraźniejsze. W odróżnieniu od zdań zajmujących w teorii wyższe pozycje, które nie

² „W wyniku kojarzenia zdań ze zdaniami powstaje rozległa, werbalna struktura, która, przede wszystkim jako całość wiąże się na różne sposoby z pozawerbalnymi bodźcami. [...] W oczywisty sposób ta struktura połączonych zdań składa się na jedną spójną tkaninę obejmującą wszystkie nauki i w istocie wszystko, co kiedykolwiek mówimy o świecie; przynajmniej prawdy logiczne, a bez wątpienia także liczne inne zdroworozsądkowe prawdy, okazują się bowiem istotne dla wszystkich dziedzin i w ten sposób zapewniają istnienie związków” (Quine 1999, s. 25). „Fakt, że zdania dotyczą postulowanych przedmiotów, że mają sens jedynie w kontekście otaczającej je teorii oraz że można je uzasadnić tylko poprzez uzupełnienie obserwacji o metodę naukową, nie ma już znaczenia; przypisujemy im bowiem prawdziwość z punktu widzenia tej samej otaczającej je teorii i wszystkie te zdania znajdują się w tej samej łodzi” (Quine 1999, s. 38).

mają „własnych” konsekwencji empirycznych i muszą być zrelatywizowane do całości („[...] stają przed trybunałem świadectwa zmysłów tylko zbiorowo [...]”), zdanie obserwacyjne, usytuowane na sensorycznych peryferiach nauki jest minimalnym „agregatem” podlegającym weryfikacji: ma ono swoją własną treść empiryczną, wyrażoną i dostępną. Jeśli nawet jest on podstawową, najprostszą warstwą języka, w której panują względnie proste relacje wskazywania między wyrażeniem językowym a rzeczą, ku której odnosi się ostensja, to brak jest reguł, które pozwoliłyby wyprowadzić z niego (lub sprawdzić do niego, co na jedno wychodzi) pozostałe, w tym najbardziej skomplikowane treściowo, wypowiedzenia dotyczące kondycji ludzkiej, życia społecznego i budowy wszechświata. Niemniej, to właśnie ono obdarzone jest w sposób bezpośredni i naturalny sensem. Inne zdania, a wiąże się to z kwestią przekładalności, są sensowne dopiero w ramach całych teorii.

Drugą odnogą nurtu empirycznego jest, nawiązująca do Wittgensteina „późnego”, filozofia języka naturalnego, która przedmiotem swych analiz czyniła właściwości języków etnicznych, częstokroć traktowanych jako narzędzie udostępniania świata. Zdejmując z wyszczególnionych powyżej wad języka naturalnego (wieloznaczność, nieostrość, metaforyczność itd.) odium negatywności, Wittgenstein „drugi”, który stoi u samych źródeł tego nurtu, stwierdził:

Z jednej strony jest jasne, że każde zdanie naszego języka ‘jest w porządku takie, jakie jest’. Znaczy to, że nie dąży my do ideału; jakby sens naszych zwykłych, ogólnikowych zdań nie był jeszcze całkiem nienaganny, i jakby doskonały język należało dopiero skonstruować. – Z drugiej strony to zdaje się jasne: gdzie jest sens, tam musi być zupełny porządek. – Tak więc zupełny porządek musi już tkwić w nawet najbardziej ogólnikowym zdaniu. [...] Sens zdania – chciałoby się rzec – może wprawdzie zostawić to czy owo otwarte, jednakże zdanie musi mieć je d e n określony sens. Nieokreślony sens – to nie byłby właściwie ż a d e n sens. [...] – Ale czy tak jest rzeczywiście? (Wittgenstein 2000, s. 99).

Najwybitniejsi przedstawiciele tej opcji (Moore, Austin, Davidson, Dummett, Searle, Strawson, Grice i in.) uznają, że świat języka obejmuje sobą świat myśli w tym sensie, że jest wystarczający nie tylko do tego, by opisać w nim wszelkie ludzkie doświadczenie, nie tyl-

ko zawiera w sobie translacyjną możliwość udostępniania wszelkich, nawet najbardziej odległych w czasie i przestrzeni ekstrawaganckich systemów ontologiczno-epistemologicznych, ale też, co również wiąże się z kwestią przekładu, pozwala wymodelować właściwe danemu zjawisku językowemu narzędzie jego opisu. Poza tym, jeżeli nawet tak sformułowane przekonanie odznacza się nadmiernym optymizmem, to nie jest już przesadą twierdzenie, że można w języku naturalnym wyrazić ogromną gamę wątpliwości, podejrzeń i obaw dotyczących bytu i poznania, które pojawiają się jako intersubiektywna wartość jedynie dzięki mediatyzującej roli języka. Inaczej mówiąc, pytania zadawane są światu zawsze w języku naturalnym, odpowiedzi mogą do nas docierać różnymi drogami, lecz ich dyskursywna, nasycona racjonalizmem prawda znów musi oprzeć się o właściwości językowe. Stosując jeszcze inną poetykę, można powiedzieć, że byt odsłania się w znaczeniach. W tym sensie język jest budulcem świadomości i gniazdem kultury. Wytarta metafora języka jako „thesaurusa uspiętej wiedzy” uświadamia nam, iż tylko sięgając do ukrytych w nim skarbów, zdolni jesteśmy do pamięci, przechowywania, utrwalania, pielęgnowania i rozwoju.

Ostatnio obie opcje mocno się do siebie zbliżyły. Stało się to z kilku co najmniej powodów. Po pierwsze badanie właściwości języka naturalnego dały tak skomplikowany obraz, że nieodzowne okazało się zastosowanie formalizacji i – ogólnie mówiąc – modelowania. Język idealny zaś, skonstruowany poprzez aplikację reguł logiki formalnej (symbole, reguły logiczne, tabele, wykresy itp. aparatura), domagał się uprzystępniającej klaryfikacji w języku naturalnym. Język naturalny zatem okazuje się nieodzownym narzędziem uprawiania nauki, nawet w najistotniejszej dla opcji „logicznej” dziedzinie nauk matematyczno-przyrodniczych. Przewartościowano zatem język uprawiania nauki; pożyczając z „opcji języka idealnego” dążenie do precyzji, jednoznaczności, uniwersalności i ostrożnie czerpiąc z „opcji języka naturalnego” subiektywność, emocjonalność, metaforyzację tekstu. Z punktu widzenia wyznawców analizy lingwistycznej język idealny może być traktowany jako enklawa języka naturalnego, a na-

wet jego jądro. Może też pełnić rolę heurystycznego wzorca. Wraz z teorią gier językowych nadano wysoką rangę badaniu enklaw semantycznych, takich jak język percepcji, emocji, religii, pracy. Radykalni zwolennicy języka idealnego, nadając „obraźliwe” miano metafizyki wszystkim zdaniom, których prawdziwości nie można stwierdzić, a więc zaetykietowano je bezsensownymi, paradoksalnie spowodowali wzrost zainteresowania językiem religii i moralności oraz sybillicznym językiem ironii i żartu, baśni i mitu. Ta tematyka zbliżyła obie odnogi prądu empirycznego do rozwarstwowanego prądu pozaempirycznego, transcendującego (częściowo) znaczenie językowe ponad tekstualną, empiryczną możliwość jego badania.

Drugim wielkim prądem refleksji o języku jest więc jego filozofia nieanalityczna, traktująca go jako coś wyrastającego ponad empiryzm, niemożliwego do wyczerpania w obiektywnej, krytycznej analizie. Podkreślane są tu aspekty uniwersalizmu kulturowego, zakorzenienie komunikacji w wartościach, dotykane tajemnicy, udział w transcendencji. Prąd ten płynie wieloma nurtami. I chociaż można tu mówić o hermeneutyce, dialogice, egzystencjonalizmie, fenomenologii, psychoanalizie, intuicjonizmie, procesualizmie i in., większość z tych nurtów właściwiej byłoby sygnować wielkimi nazwiskami: Gilson, Gadamer, Jaspers, Buber, Lévinas, Marcel, Mounier, Heidegger, Bergson, Merleau-Ponty, Mascal, Cassirer, Guardini, Berger, Jung, Eliade, Fromm, Dummett, Whitehead, a nawet Peirce ze swoją koncepcją nieskończoności odniesienia interpretantów. Mozaika poglądów, głębokość refleksji, stopień złożoności teorii – wszystko to uniemożliwia *de facto* sprowadzenie wszystkich stanowisk do kilku wspólnych idei. Niemniej, ta właśnie perspektywa odkrywa świat nasycony sensem, domagający się języka jako swego „wykończenia”. Dobitnie wyraża tę ideę M. Merleau-Ponty:

Rzeczy postrzegane nie byłyby dla nas wiarygodne, obecne cieleśnie, gdyby nie były niewyczerpane, gdyby były dane w całej swej okazałości; nie miałyby tego pozoru wieczności, który w nich dostrzegamy, gdyby nie poddawały się badaniu, które nie ma końca w czasie. Podobnie wyrażenie nie jest nigdy całkowicie wyrażeniem, treść wyrażana nie jest nigdy wyrażona do końca, a cechą istotną mowy jest to, że logika jej konstrukcji nie jest nigdy logiką, którą można pomieścić w pojęciach,

podczas gdy cechą prawdy jest to, że jej nigdy nie osiągamy, że tylko przeziiera przez zawiklaną logikę systemu ekspresji, który nosi ślad innej przeszłości i załazek innej przyszłości (Merleau-Ponty 1976, s. 147).

Wyszczególnione powyżej opcje filozoficzne, wykształciwszy specyficzne dla siebie definicje języka, wyraziły się także w charakterystycznych teoriach sensu. Te zaś można podzielić na trzy zasadnicze grupy. W pierwszej, „realistycznej”³ napotykamy kilka stypizowanych ujęć: konceptualistyczne, referencjonalne, semantykę warunków prawdziwościowych, kilka wersji weryfikacjonizmu. Skoro realizm jest poglądem filozoficznym, zakładającym możliwość osiągnięcia *realne* istniejącej rzeczywistości, można zastanawiać się, po pierwsze, w jaki sposób można do owej rzeczywistości dotrzeć, po drugie, jaki charakter ona nosi.

Najwybitniejszym dwudziestowiecznym przedstawicielem mentalistycznego jeszcze poglądu o dosięganiu świata przez słowo za pośrednictwem idei (pojęcia, myśli, treści) jest Thomas Nagel, który w rozdziale pt. *Znaczenie słów* pisze:

Tajemnica znaczenia polega na tym, że zdaje się ono nie mieć dla siebie miejsca – ani w słowie, ani w umyśle, ani też odrębnym od nich pojęciu czy idei, zawieszonych gdzieś między słowem, umysłem i światem, o którym mówimy (Nagel 1998, s. 48).

Realizm obywający się bez mentalnego pośrednictwa i wykorzystujący takie terminy, jak referencja (dlatego realizm referencyjny), sens i odniesienie, intensja i ekstensja, denotacja i konotacja, predy-

³ Dummett (antyrealista) tak definiował realistyczne poglądy swoich kolegów – filozofów: „[...] realizm stanowi metafizyczny odpowiednik teorii znaczenia w terminach warunków prawdziwościowych, zaś specyfikację interpretacji w semantyce dwuwartościowej można sformułować w stylu definicji prawdy Tarskiego. Zachodzi jednak ogromna różnica między pełną teorią znaczenia w terminach warunków prawdziwościowych a definicją prawdy: ta pierwsza wymaga bowiem o wiele więcej niż jedynie specyfikację interpretacji semantycznej. Podstawowa różnica [...] dotyczy przedmiotu rozważań: definicja prawdy przyjmuje znaczenie jako dane, podczas gdy teoria znaczenia traktuje prawdę jako pierwotny termin teoretyczny. Mieszanie jednego z drugim albo przechodzenie od jednego do drugiego zamienią jedynie sporne kwestie związane z realizmem (Dummett 1998, s. 522).

kat, argument, struktura predykatowo-argumentowa, wyrażenie, konkretyzacja itp., posiada swego najwybitniejszego projektodawcę we „wczesnym” Wittgensteinie, według którego:

3.293 Nazwa oznacza przedmiot. Przedmiot jest jej znaczeniem. [...]; 4.021 Zdanie jest obrazem rzeczywistości. Albowiem rozumiejąc je, znam przedstawianą przez nie sytuację. A rozumiem je, choć mi jego sensu nie objaśniano. 4.022 Zdanie *prokazuje* swój sens. Ze zdania *widac*, jak się rzeczy mają, gdy jest prawdziwe. *Mówi* zaś ono, że się tak mają. 4.26 Podanie wszystkich prawdziwych zdań elementarnych opisuje świat całkowicie. Świat jest całkowicie opisany przez wskazanie wszystkich zdań elementarnych wraz ze wskazaniem, które z nich są prawdziwe, a które fałszywe (Wittgenstein 1997).

Jego projekt (*notabene*, wbrew temu, co się powszechnie uznaje, już „pierwszy” Wittgenstein utożsamiał znaczenie wyrażen z ich użyciem⁴) zaowocował m.in. atomistyczną semantyką Russella, w której sensem atomowego (elementarnego) zdania jest izomorficzna warstwa atomistycznych faktów. Wyrafinowany filozoficznie realizm Russella czy Quine’a, stanowiący podstawę ontologiczną konstruowanych przez nich języków idealnych, różni się zasadniczo od realizmu naiwnego w jego lingwistycznej wersji zakładającej realne odpowiedniki wszystkich wyrażen w całkowitej niezależności od jakichkolwiek gier językowych i płaszczyzn, na których się toczą.

Realistyczną teorią znaczenia jest tzw. semantyka warunków prawdziwości, która została sformułowana (z powoływaniem się tak na Tarskiego, jak Chomskiego) przez Davidsona. Ma ona charakter, tak jak wszystkie weryfikacjonistyczne teorie znaczenia, *stricte* zdaniowy.

⁴ „3.328 Znak *nie* używany *nic* nie *znaczy*. Taki jest sens maksymy Ockhama” (Wittgenstein 1997, s. 40). (Gdy wszystko jest tak, jakby znak miał znaczenie, to ma znaczenie.) Por też: „Wielką klasę przypadków, w których stosuje się słowo *znaczenie* – choć *nie* wszystkie jego zastosowania – można objaśnić tak: znaczeniem słowa jest sposób użycia go w języku. *Znaczenie* nazwy zaś objaśnia się niekiedy przez wskazanie jej *nośnika*” (Wittgenstein 2000, s. 43).

Uznanie semantycznego prymatu zdania⁵, który staje się tym samym podstawową, minimalną jednostką znaczenia, aczkolwiek nie bezwyjątkowy, zostało przez Quine'a ogłoszone kopernikańskim przewrotem w semantycznych badaniach nad językiem⁶. Słowa w tej koncepcji nie utraciły znaczenia, niemniej – o ile ich wypowiedzenie nie nosi znamion eliptycznego zdania – ich sens został uznany za wtórny, one zaś same posiadają głównie funkcję strukturalną, różnicującą. Prekursorem tego podejścia jest G. Frege z jego kontekstową (wewnątrzzdaniową) zasadą znaczenia słowa, a konsekwentnym wyznawcą Austin:

Można słusznie utrzymywać, że, właściwie mówiąc, tylko z d a n i e ma znaczenie. Możemy oczywiście powiedzieć zupełnie poprawnie, na przykład, o „poszukiwaniu znaczenia słowa” w słowniku. Mimo to wydaje się, że sens, w jakim słowo czy zwrot „ma znaczenie”, pochodzi od sensu, w jakim zdanie „ma znaczenie”. Powiedzieć, że słowo czy zwrot „ma znaczenie”, to powiedzieć, że istnieją zdania, w których one występują, a które „mają znaczenie”; a znać znaczenie, jakie ma słowo czy zwrot, to znać znaczenie zdań, w których one występują. Gdy „poszukujemy znaczenia słowa”, słownik może nam podsunąć jedynie pewne środki pomocnicze, służące rozumieniu zdań, w których ono występuje. Właściwe zatem wydaje się opowiedzenie, że tym, co „ma znaczenie” w sensie pierwotnym, jest zdanie (Austin 1993, s. 79–80).

Davidson zasadą kontekstualności objął cały język, czyli w tej koncepcji zbiór wszystkich, realnych i potencjalnych zdań⁷. Dla niego

⁵ „3.3 Tylko zdanie ma sens; tylko w kontekście zdania nazwa ma znaczenie. 3.314 Wyrażenie ma znaczenie tylko w zdaniu” (Wittgenstein 1997).

⁶ „Definicja kontekstowa przyspieszyła rewolucję w semantyce: rewolucję zapewne mniej nagłą niż przewrót kopernikański w astronomii, ale podobną, bo również przesuwającą punkt centralny. Rolę pierwotnego nośnika znaczenia przypisuje się odtąd nie słowu, lecz zdaniu. Znaczenie terminów; podobnie jak partykuł gramatycznych, polega na ich wkładzie w znaczenie zdania, które je zawiera. [...] znaczenia słów wyabstrahowane są z warunków prawdziwości zdań zawierających te słowa” (Quine 1986, s. 148).

⁷ Ojcem holizmu semantycznego jest również Wittgenstein I: 5.4711; „Podać istotę zdania, to podać istotę wszelkiego opisu, czyli istotę świata” (Wittgenstein 1997).

znaczenie dowolnego zdania, a w zasadzie jednostki wyższej od zdania: wypowiedzi (zdanie, nadawca, czas), jest każdorazowo uzależnione od zharmonizowania go z sytuacją, w której zostało utworzone. Żeby interpretator mógł nim dysponować, musi, zakładając prawdziwość wypowiedzi, być wyposażony w teorię prawdziwościowej interpretacji każdej, realnej i potencjalnej, jednostki językowej. Utworzenie teorii znaczenia dla języka naturalnego, przy czym dla Davidsona jest to teoria empiryczna, jest równoznaczne z utworzeniem systematycznego zbioru skończonych struktur dających wgląd w rozumienie każdej wypowiedzi danego języka:

[...] teoria wyjaśnia rolę każdego zdania w języku tak dalece, jak rola ta zależy od tego, czy zdanie może być nośnikiem prawdy lub fałszu; podane zaś wyjaśnienie ma charakter strukturalny (Davidson 1995, s. 70).

Jej testem byłoby sprawdzenie w konkretnych wypadkach, czy warunki prawdziwości podane przez teorię są nimi w istocie, a jej funkcją ustalenie związków między znanymi warunkami prawdziwości dowolnego zdania, a tymi jego aspektami (słowami opatrzonymi właściwymi sobie rolami syntaktycznymi), które pojawiają się w innych zdaniach i pełnią w nich takie same funkcje. Davidson (1995), dla którego „Stworzenie teorii interpretacji jest wspólnym zadaniem lingwisty, psychologa i filozofa” (Davidson 1995, s. 119), jest autorem słynnej „zasady życzliwości” (*rule of charity*) – hipotezy zakładającej nieodzowną dla interpretacji racjonalność działania komunikacyjnego⁸.

Wszystkie wersje weryfikacjonistyczne znaczenia również zakładają ścisły związek między prawdą zdania a jego znaczeniem, a nawet, jak w przypadku weryfikacjonizmu radykalnego, ich utożsamienie⁹.

⁸ „Życzliwość w interpretowaniu słów i myśli innych ludzi jest nieunikniona także w innym zakresie: tak jak musimy maksymalizować zgodę, by nadać sens temu, co ktoś mówi, tak też musimy maksymalizować wewnętrzną spójność wypowiedzi, które mu przypisujemy, by go w ogóle zrozumieć” (Davidson 1995, s. 18).

⁹ „Teza, że epistemologia przekształca się w semantykę, nie narusza postanowień starowiedeńskich. Epistemologia pozostaje bowiem skoncentrowana na doświadcze-

Poza niezależnymi od doświadczenia zdaniem analitycznymi, *a priori*, znaczenie posiadały te zdania empiryczne (syntetyczne, *a posteriori*), które można było poddać w odpowiednich warunkach sprawdzeniu doświadczalnemu. Zdanie posiadało znaczenie, czyli było prawdziwe lub fałszywe, wówczas, gdy można było sprawdzić jego treść empiryczną. Weryfikowalność zatem jest w tej „ostrej”, neopozytywistycznej wersji warunkiem posiadania znaczenia przez zdanie. Wersja ta podlegała kolejnym osłabieniom. Posiadanie znaczenia nie musi oznaczać jego literalnej weryfikacji; wystarczy dysponować odpowiednią metodą sprawdzania.

Jeszcze „słabszą” wersję głosi Putnam, dla którego, żeby znać znaczenie zdania, wystarczy znać warunki, pod którymi można jego treść akceptować. Dla niego również, wbrew nawykowi myślowym, znaczenie zdania uzależnione jest od teorii, w jakiej funkcjonuje¹⁰. Opis znaczenia winien składać się z kilku etapów-elementów:

[...] proponuję zdefiniować „znaczenie” nie przez wyróżnienie określonego przedmiotu, który zostanie utożsamiony ze znaczeniem [...], lecz przez ustalenie normalnej formy (a raczej typu normalnej formy) opisu znaczenia. [...] Proponuję, by za normalną formę opisu znaczenia uznać pewien skończony ciąg lub „wektor” o następujących składowych (uwzględnienie innych składowych może również okazać się pożądane): (1) odpowiednie dla danego wyrazu charakterystory składowe, np. „rzeczownik”; (2) odpowiednie dla danego wyrazu charakterystory semantyczne, np. „zwierzę”, „okres czasu”; (3) opis dodatkowych elementów stereotypu, jeżeli takie są; (4) opis ekstensji (Putnam 1998, s. 180).

Najsłabsza wersja weryfikacjonistyczna uzależnia uznanie znaczenia wypowiedzi od uznania jej ważności, relewancji, istotności.

niu, znaczenie zaś na weryfikacji, a doświadczenie jest weryfikacją. Założenia te burzy raczej to, iż poza obszarem zdań obserwacyjnych znaczenie przestaje się stosować do indywidualnych zdań, a także to, że epistemologia nie daje się oddzielić od psychologii ani od lingwistyki” (Quine 1986, s. 124).

¹⁰ „Nie jest wcale wykluczone, że myśl, iż zdania oznajmujące mają wartość logiczną niezależną od teorii, w ramach której funkcjonują, jest tak głęboko wbudowana w nasze sposoby mówienia, że po prostu nie mamy w »języku naturalnym« słowa czy określenia odnoszącego się do zależności znaczenia i prawdy od teorii” (Putnam 1998, s. 201).

Reprezentują ją – z jednej strony – D. Sperber i D. Wilson (1986), z drugiej – J. Habermas¹¹.

Drugi, obok realizmu, wielki prąd myślowy wiąże język i rzeczywistość w zupełnie inny sposób. Trudno go nazwać, wyszczególnić więc jego najbardziej charakterystyczne stanowiska.

Po pierwsze, a twórcą tego pragmatystycznego stanowiska jest Peirce, kładzie się nacisk na funkcje sprawcze wypowiedzi. Język traktowany jest tutaj przede wszystkim jako narzędzie interakcji, ale akcentowana jest też możliwość dokonywania przezeń zmian w pozajęzykowej rzeczywistości. Wypowiedź posiada zatem swe realne konsekwencje dokonywane poprzez zastosowanie odpowiednich reguł postępowania¹².

Drugą jest dialogiczna teoria znaczenia, załączkowo występująca u Ricoeura¹³, rozwinięta w tzw. semantyce intencjonalnej Grice’a

¹¹ Habermas 1999, s. 459. Por. także: „Aby zrozumieć jakąś ekspresję [...] interpretator musi znać warunki jej prawomocności; musi wiedzieć, jakie warunki mają być spełnione, aby mogło być zaakceptowane związane z nią roszczenie ważnościowe, tzn. pod jakimi warunkami musiałoby ono zostać normalnie przez słuchającego uznane” (Habermas 1999, s. 213).

¹² „[...] p o j ę c i e, czyli racjonalna treść zawarta w słowie lub w innym wyrazie, sprowadza się wyłącznie do wpływu, jaki ono może mieć na zachowanie się w życiu. Skoro więc jest oczywiste, że bezpośredni wpływ na zachowanie się w życiu może mieć tylko to, co wynika z doświadczenia, zatem, jeśli ktoś zdoła dokładnie ustalić wszystkie zjawiska, które mogą pojawić się w doświadczeniu, na skutek przyjęcia lub odrzucenia jakiegoś pojęcia, to uzyska tym samym pełną definicję pojęcia i p o z a t y m a b s o l u t n i e n i c j u ż n i e j e s t w n i m z a w a r t e” (Peirce 1965, s. 154).

„Znaczenie zdania jest samo też zdaniem. Istotnie, nie jest to nic innego, jak tylko zdanie o zdaniu: jest tłumaczeniem zdania. Lecz które z miliardów zdań, na jakie można przetłumaczyć zdanie, jest jego znaczeniem? Według pragmatycysty będzie nim zdanie w tej postaci, w jakiej daje się ono zastosować do postępowania ludzkiego nie w takich lub innych szczególnych okolicznościach [...], lecz w tej postaci, w której nadaje się najlepiej do bezpośredniej samokontroli w każdej sytuacji i niezależnie od zamiarów” (Peirce 1965, s. 166).

¹³ „Większość naszych słów to słowa polisemiczne; mają one więcej niż jedno znaczenie. Lecz na tym właśnie polega kontekstowa funkcja dyskursu, by, że tak powiem, przesiać polisemię naszych słów i zredukować wielość możliwych interpreta-

i opartych na niej (oraz na teorii performatywów Austina) ustaleniach Searle'a, który pisze:

Kiedy mam zamiar coś zakomunikować, moim celem jest zostać zrozumianym. Ale zrozumienie polega na uchwyceniu sensu tego, co chcę przekazać. Tym samym intencja komunikacyjna to intencja tego, aby odbiorca rozpoznał, co chcę przekazać, to znaczy zrozumiał mnie (Searle 1999, s. 229).

Następnie, posiłkując się zdaniem *Es regnet* przypisuje jego wypowiedzeniu trojaką intencję:

- 1) prawidłowego wypowiedzenia zdania po niemiecku w jego konwencjonalnym znaczeniu;
- 2) zachowania warunków fortunności;
- 3) rozpoznania przez odbiorcę intencji (2), dzięki rozpoznaniu intencji (1) i znajomości zasad języka niemieckiego (Searle 1999, s. 229).

Istotne dla tej propozycji jest również to, że Searle zawiesza przy swojej analizie kwestię prawdy i szczerości.

Programowo antymentalistyczną, steatralizowaną teorię kontaktów interpersonalnych i wyłaniającego się z nich znaczenia stworzył E. Goffman (2000). Autor ten ukazuje aktorów podczas zespołowego (niekiedy tylko *face to face*) odgrywania (czasem z zaangażowaniem, czasem dystansując się od nich) swych ról przed widownią, gdy interpretują nawzajem swe zachowania z punktu widzenia założonych celów, oceniając spójność słów, gestów i działań z sytuacyjną sceną ich występów. Goffmanowi nie chodzi o żadną „wewnętrzną szczerłość” aktorów, żadne odczytywanie wzajemnych intencji czy deszyfrację cech osobowościowych. Sensem spektaklu jest założony i rzeczywisty efekt rozgrywanej sztuki oraz skuteczność różnorodnych taktyk, które są w niej stosowane.

cji, a także niejasność dyskursu wynikająca z polisemii słów. Funkcją dialogu jest właśnie zainicjowanie tej selektywnej funkcji kontekstu. Kontekstowe to tyle, co dialogiczne. W tym właśnie sensie kontekstowa rola dialogu redukuje zakres możliwych nieporozumień dotyczących zawartości zdaniowej i przyczynia się do częściowego przezwyciężenia niekomunikatywności doświadczenia” (Ricoeur 1989, s. 86).

Krańcowo odmiennie traktuje sens spotkania dialogicznego M. Buber:

Są trzy sfery, w których powstaje świat relacji. Pierwsza to życie z naturą; tutaj relacja trzyma się progu języka. Druga to życie z ludźmi; tutaj przybiera ona postać językową. Trzecia to życie z duchowymi istotowościami; tutaj relacja jest niema, ale językotwórcza. [...] Z trzech sfer jedna jest wyjątkowa: życie z ludźmi. [...] Momenty relacji połączone są tutaj – i tylko tutaj – żywiołem języka, w którym się zanurzyły. Naprzeciw rozkwitło tutaj do pełnej rzeczywistości Ty. Tylko tutaj istnieje też jako nieutralna rzeczywistość oglądanie i bycie oglądanym, poznawanie i bycie poznawanym, kochanie i bycie kochanym. [...] Relacja do człowieka jest właściwym obrazem relacji do Boga: na prawdziwe zagadnięcie zostaje tu udzielona prawdziwa odpowiedź. Tyle tylko, że w boskiej odpowiedzi wszystko, cały wszechświat, objawia się jako mowa (Buber 1992, s. 103–104).

Buberowi wtóruje inny wielki filozof, neotomista. Guardini, który podkreślając nieadekwatność definicji, w których język jest „systemem znaków służących porozumiewaniu, za pośrednictwem których dwie monady wymieniałyby wzajemnie swoje myśli” (Guardini 1969, s. 190), nazywa go przestrzenią, w której kształtują się ludzkie treści, sferą, w której dochodzi do głosu i wzrasta prawda, płaszczyzną osobowego spotkania. Chrześcijański filozof formułuje również transcendentálną, opartą na Objawieniu, zasadę realizowania się sensu w języku naturalnym. Ponieważ wszystkie rzeczy pochodzą od Słowa Bożego, napełnione są znaczeniem; są *de facto* słowami.

To, że świat istnieje w formie wypowiedzi, jest podstawą tego, że w ogóle można się w nim posługiwać mową. Możliwość wypowiedziania się nie na tym tylko polega, że człowiek posiada dar mowy, a rzeczy stanowią obiektywne postacie znaczeniowe, które mogą być ujawnione w słowach – polega ona także na tym, że świat sam jest słowokształtny; z mowy się rodzi i istnieje jako wypowiedziany. Gdyby tak nie było, to ludzka mowa o istnieniu byłaby nie do przyjęcia. Słowa błąkałyby się w nim jak widma (Guardini 1969, s. 193).

Zadaniem tego krótkiego artykułu nie było rozwiązanie „problemu” znaczenia, nie było też zaproponowanie nowej jego definicji czy uzasadnienie przyjęcia jakiejś wybranej. Nie zamierzałam dać też wyczerpującego, usystematyzowanego przeglądu stanowisk. Chciałam jedynie ukazać różnorodność rozwiązań. Konstruuąc bowiem ab-

strakcyjny *calculus*, można by się spodziewać, że przestrzenie nadające się na zlokalizowanie znaczenia są ograniczone. Znaczenie może zaistnieć:

- w poznawalnej rzeczywistości pozajęzykowej (idealnej, fenomenalnej, materialnej),
- w umyśle podmiotu poznającego (nadawcy, odbiorcy, interpretatora, abstrakcyjnej świadomości wspólnej dla społeczności mówiącej tym samym językiem etnicznym),
- w samym języku (na tej samej płaszczyźnie przedmiotowej, w kontekście, w metajęzyku).

Czyste typy występują wszakże rzadko. Znaczenie najczęściej nosi charakter relacyjny bądź jest kontaminacją wyszczególnionych powyżej przypadków. Zdziwiająca jest różnorodność ujęć. Sama świadomość tego bogactwa wydała mi się cenna i godna opisu.

Literatura

- Austin J. L., 1993, *Mówienie i poznawanie. Rozprawy i wykłady filozoficzne*, Warszawa.
- Buber M., 1992, *Ja i Ty. Wybór pism filozoficznych*, Warszawa.
- Davidson R., 1995, *Eseje o prawdzie, języku i umyśle*, Warszawa.
- Dummett M., 1998, *Logiczna podstawa metafizyki*, Warszawa.
- Gawroński A., 1984, *Dlaczego Platon wykluczył poetów z Państwa? U źródeł współczesnych badań nad językiem*, Warszawa.
- Goffman E., 2000, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, Warszawa.
- Guardini R., 1969, *Koniec czasów nowożytnych*, Kraków.
- Habermas J., 1999, *Teoria działania komunikacyjnego*, Warszawa.
- Merleau-Ponty M., 1976, *Proza świata. Eseje o mowie*, Warszawa.
- Nagel Th., 1998, *Co to wszystko znaczy. Bardzo krótkie wprowadzenie do filozofii*, Warszawa.
- Peirce Ch. S., 1965, *Czym jest pragmatyzm*, [w:] H. Buczyńska, *Peirce*, Warszawa.
- Putnam H., 1998, *Wiele twarzy realizmu i inne eseje*, Warszawa.
- Quine W. V. O., 1986, *Epistemologia znaturalizowana*, [w:] *Granice wiedzy i inne eseje filozoficzne*, Warszawa

Quine W. V. O., 1999, *Słowo i przedmiot*, Warszawa.

Ricoeur P., 1989, *Język, tekst, interpretacja*, Warszawa.

Searle J. R., 1999, *Umysł, język, społeczeństwo*, Warszawa.

Sperber D., Wilson D., 1986, *Relevance. Communication and cognition*, Oxford.

Termińska K., 1998, *Refleksy sporu o uniwersalia w sporze o stereotypy*, [w:] *Język i kultura*, t. 12: *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz i J. Bartmiński, Wrocław.

Termińska K., 2003, *Mit języka w Biblii*, [w:] *Śląskie studia lingwistyczne*, red. K. Kleszczowa, J. Sobczykowa, Katowice.

Wittgenstein L., 1997, *Tractatus logico-philosophicus*, Warszawa.

Wittgenstein L., 2000, *Dociekania filozoficzne*, Warszawa.

Niektóre nowe tendencje rozwojowe w zasobie leksykalnym czeszczyzny i polszczyzny

System językowy nieodłącznie związany jest z życiem posługującej się nim społeczności. W związku z tym odbijają się w nim niczym w zwierciadle procesy ekonomiczne, zmiany obyczajowe, kulturowe oraz polityczne. Język rejestruje także różnorodne kryzysy związane z takimi przemianami (na gruncie czeskim można tu wspomnieć pamiętny kryzys pobiałogórski, który panował w języku od 1620 roku).

W nieodległej przeszłości, w dziejach czeszczyzny i polszczyzny, ważną granicę wyznaczył rok 1989. Pokojowa rewolucja polityczna wywołała w obu krajach, satelitach obozu sowieckiego, szereg istotnych zmian, poczynając od zmiany ustroju politycznego. Język jako czuły wskaźnik owych przemian musiał sam się zmieniać, aby móc na bieżąco określać i nazywać nowe zjawiska i procesy zachodzące w różnych sferach rzeczywistości politycznej, społecznej i kulturalnej.

Rewolucja, która doprowadziła do upadku systemów totalitarnych w obu krajach, odcisnęła także swoje piętno na ich systemie językowym. Ustrój demokratyczny spowodował, że nowomowa straciła prawo bytu – po zniesieniu cenzury także i język odzyskał wolność.

Wszystkie transformacje wywołane zmianami politycznymi znalazły też odbicie w czeskim i polskim zasobie leksykalnym, gdzie wśród tysięcy nowych wyrazów, można podać takie oto charakterystyczne przykłady czeskie: *management, eurodráhy, ekodům, mincovní automat, privatizace, vládní elity*, i polskie: *opcja, leasing, hipermarket, oszołom* itd.

Lata dziewięćdziesiąte dwudziestego wieku to okres otwarcia się byłych „demoludów” na Zachód i związany z tym masowy napływ towarów i produktów kultury zachodniej, takich jak np. filmy, seriale, muzyka młodzieżowa itd. Te ostatnie stanowiły szczególną atrakcję dla ludzi młodych. Oni też stali się najbardziej podatni na działanie takich czynników kulturowych Zachodu jak postmodernizm, medialność oraz amerykańizacja języka.

Tendencje postmodernistyczne rozpowszechniane bardzo skutecznie w mediach, znalazły też odbicie w języku w postaci ekspansji stylu potocznego. Moda na dosadność mówienia oraz wulgaryzacja języka powoduje szerzenie się wyrazów obscenicznych i agresywnych. Owa agresja językowa widoczna jest także w mediach – dla porównania podajemy kilka tytułów z czeskiej i polskiej prasy: *S kulkou v zádech, Dva se perou, nikdo se nesměje, Kradl zuby nehty, SLD będzie wycinać w pień wszystkich ludzi z PSL* itp.

Jak pisze F. Uher (1996, s. 126), zmienia się też charakter gwar środowiskowych i slangu, które nie tworzą już, tak jak kiedyś, zamkniętej i zrozumiałej tylko dla określonych odbiorców grupy wyrazów. Przeciwnie, wyrazy te właśnie za pośrednictwem mediów upowszechniają się i wchodzą coraz częściej w skład odmiany kolokwialnej, por. czes.: *bukovat* (z ang. ‘kasować bilet’), *nasmlouvat* (‘uzavřít smlouvy’), *zůřadovat* (‘úředně vyřídít záležitost’); pol.: *beściak, happy, cool, sorry*. Aby lepiej zilustrować problem, przytaczamy tu za K. Ożogiem (2003, s. 25) wypowiedź znanej piosenkarki młodzieżowej z programu telewizyjnego „I ty zostaniesz gwiazdą”. Komentując w trakcie tego programu występ innego młodego człowieka (kandydata na „gwiazdę”), powiedziała ona „Śpiewasz spoko, twoje śpiewanie jest o’key, tylko za totalnie rzucasz herami” (tzn. włosami).

Także argot, mający dawniej charakter jeszcze bardziej zamknięty niż slang, staje się coraz częściej elementem składowym języka potocznego, por. pochodzące z języka subkultur młodzieżowych i narkomanów czes.: *fetovat, vekslák, tráva, feťák, skin, rauš, trip, perník* ‘pervitin’; w pol.: *ćpać, ćpun, trawka, marycha, punk, skin* i in.

Język młodzieży bodaj najszybciej reaguje na wszelkie bodźce, w tym także na nowe zjawiska otaczającej go postmodernistycznej rzeczywistości. Bardziej szczegółowo zajmuje się gwarami środowiskowymi socjolingwistyka, bo też język współczesnej młodzieży, wyodrębniany choćby na podstawie kryterium wieku, jest dziś zjawiskiem mocno zróżnicowanym i jako taki wymaga osobnych i dokładnych analiz. Ogólnie biorąc jest to język nieoficjalny, kolokwialny używany przez młodzież w bezpośrednich wzajemnych kontaktach. Jeśli porównamy fragmenty będące próbą takiej odmiany językowej w czeskim i polskim, już na pierwszy rzut oka widać, jak dalece język ten odbiega od literackiej czeszczyzny i polszczyzny. Wydaje się, że jest on chwilami tak trudny i niezrozumiały w odbiorze (dla niewtajemniczonych), jak gwara środowisk przestępczych.

Fragment z języka czeskiego:

„A co budeš dělat odpoledne?”

„Asi budu vegetit u televize.”

„A večer?”

„Asi, když je pátek, tak někam vyrazíme, hodíme do sebe několik škopků, a potom půjdeme zapařit na disku.”

„V sobotu budu jak doga.”

„Kolik ti zbylo z výplaty?”

„Nic, vole, dárky už mám. Naša mátna jak bude uklízet, tak to, piča, najde.”

„No nic, tak už jsme doma, tak se měj a užij si to!”

„Zdarec.”

„Hele, vole! Co je, vole? Kde, vole? Ta kočka, vole! Ty vole, ty krávo, ty jsi ale vůl!” (dialogi z dyskotek - okolice Hodonína, por. B. Riedl, 1996).

Fragment z języka polskiego:

Żeby skumać klimat, najlepiej przybakać albo wziąć speeda. Wtedy jest cool, totalna zlewka na wszystko – jazda na maksa. Można się też pobujać furą po mieście i poobczajać foki. Jak masz kapitał, to walisz na dzamprezę do klubu albo do kogoś na

hawirę. Wtedy są akcje. Dostajesz korby i jest masakra („Wprost”, 16 września 2001, por. K. Ożóg, 2003).

K. Ożóg (2003, s. 24) w refleksji nad językiem, który bada w stosunku do zjawisk kultury (w szerokim rozumieniu tego słowa), powołuje się na opozycję angielskiego socjolingwisty Basila Bernsteina. Opozycja ta opiera się na przeciwstawieniu dwóch kodów językowych: kodu ograniczonego i kodu rozwiniętego. W tej formie przystaje ona także do sytuacji językowej współczesnej młodzieży w Czechach i w Polsce, mimo że Bernstein analizował język młodzieży pochodzącej z przedmieść angielskich miast. Kod ograniczony bardzo skutecznie i szybko rozpowszechniają środki masowego przekazu, zwłaszcza telewizyjne stacje komercyjne (por. wyżej).

Cechą kodu ograniczonego jest m. in. ubóstwo środków językowych, prymitywizm i nieporadność w wyrażaniu uczuć i przeżyć, trudności w posługiwaniu się słownictwem abstrakcyjnym. W kodzie ograniczonym zachodzą zjawiska, które wręcz atakują i niszczą kulturę mówienia – np. brutalne i wulgarne ekspresywizmy, tendencja do nadmiernej ilości skrótów, neosemantyzmów, neologizmów itp. Poza tym znaczenia niektórych wyrazów są w kodzie ograniczonym niezwykle pojemne, na przykład w języku polskim: *cool*, *szal*, *odlot*, *odjazd*, *zajebisty*, *kultowy*, *spoko* i in., które to określenia usuwają z języka inne polskie przymiotniki, a ponadto wywołują zjawisko polisemii. W czeskim można by tu wymienić w takiej funkcji następujące formy: *boží* pol. ‘boski’ (por. *Koupil jsem si boží knížku*; *Mám boží nápad*; *Zažil jsem boží chvílku z boží devčicou*); *bomba* pol. ‘ts’ (por. *To je bomba, že jsou vánoce*; *Taneční byly bomba*; *Ta kapela je ale bomba!*); *bombastický* pol. ‘bombowy’ (por. *Ten zážitek byl bombastický*; *Diska byla bombastická*; *Má na sobě bombastické oblečení*).

Podobnie jest w przypadku większości wulgaryzmów, które mają tak dużą pojemność znaczeniową, że poprzez ich użycie nadawca niejako oszczędza sobie wysiłku związanego z formułowaniem wypowiedzi, ponieważ nie musi szukać w zasobie leksykalnym wyrazów precyzyjnie określających dany sens. W języku czeskim takim przykładem może być wulgarny wyraz *srát*, który może mieć następujące

znaczenia: *neseř mě* ‘nie denerwuj mnie’, *naseř si* ‘dobrze ci tak’, *nevysřej* ‘nie nudź’, *sereř mě* ‘wkurzasz mnie’, *srát na něco* ‘mieć coś w nosie’.

Jak twierdzi K. Ondrářková (1996, s. 238), wulgaryzmy nie są już elementem wyróżniającym osób wywodzących się z tzw. „marginesu”. Jako uzasadnienie ich użycia (zwłaszcza w kręgach młodzieży) można nawet znaleźć dla nich pozytywną motywację – nadawca odbierany jest bowiem jako ktoś oryginalny, silny, typ „macho” (dodajmy: taki, jak bohater większości filmów akcji). Także i znaczenie samych wulgaryzmów ma często dla młodzieżowych odbiorców pozytywny charakter. I w sytuacji kiedy np. idol nastolatków, lider młodzieżowego zespołu krzyczy ze sceny w stronę widowni *jesteřcie zajebřci*, to wypowiedź ta ma dla jego fanów jak najbardziej pozytywny sens ‘jesteřcie fajni, niesamowici’. Nota bene przymiotnik *zajebisty*, dla większości młodych ludzi, w ogóle nie jest wulgarny.

Inna wspomniana tendencja – tendencja do skracania, dezintegracji wyrazów – panuje w języku potocznym od dawna i związana jest z problemem ekonomii językowej. Obecność skrótów nie jest więc zjawiskiem absolutnie nowym, ostatnio jednak można wyróżnić w języku młodzieżowym przewagę określonego typu skracania, występującego głównie w warstwie słownictwa stylistycznie nacechowanego (por. T. Z. Orłóř 2002). Wcześniej, jak się wydaje, typ ten pojawił się w języku czeskim i dotyczył niezbyt licznej grupy wyrazów, por. *nashle* (< *na shledanou*), *dobrou* (< *dobrou noc*), *bezva* (< *bezvadný*) itp. Dziř mamy już w obu analizowanych językach całą serię skrótów nagłosowych, które przenikają z języka młodzieży do odmiany potocznej, por. w pol.: *spoko* (< *spokojnie*), *w porzo* (< *w porzřdku*), *nara* (< *na razie*), *cze* (< *czeřć*), *siema* (< *jak się masz*), *alk* (< *alkohol*), *hasz* (< *haszysz*) obok nich też *kolo* (< *koleř*), albo *c. i d.* (< *czeřć i do widzenia*). W języku czeskim można jeszcze dodać do wymienionych wyżej „zwiastunów” owej serii, stosunkowo nowe: *neke* (< *nekecej*), *neva* (< *nevadí*), *poo* (< *po obědě*), *odpo* (< *odpoledne*), *řede* (< *ředesát*), *pade* (< *padesát*), *samo* (< *samosebou* lub *samozřejmě*), *senza* (< *senzačně* lub *senzační*), *ůža* (< *ůžasně* lub *ůžasný*) *aerob* (< *aerobic*) *tak*

a n. (< *tak a nashledanou*), a obok nich nieco zmodyfikowane, ponieważ oprócz ucięcia pojawia się tu także sufiks, por. *cigo* (< *cigareta*), *vzruřo* (< *vzruřující*), *inža* (< *inženýr*), *bájo* (< *báječný*), *jasan* (< *jasně* lub *jasný*), *normoř* (< *normálně*).

Nawet pobieżny ogląd tego rodzaju form daje obraz zniekształceń i nieporozumień, do jakich może prowadzić stosowanie ich w języku, zwłaszcza jeśli pojawiają się w większych ilościach w jednym zdaniu (por. czeskie zdanie *Poo sme si zapálili bezva cigo* = *Po obědě jsme si zapálili bezvadnou cigaretu*).

W przypadku niektórych form skróconych nie wiadomo też dokładnie, od jakiej części mowy pochodzą. Jak pisze T. Z. Orłóř, mamy takie wątpliwości przy analizie skrótów, występujących w formie przysłówka, np. *senza*, *bezva*, czy pol. *spoko*. Dopiero kontekst umożliwia nam stwierdzenie, czy skrót taki powstał od formy rzeczownikowej, por. *senza* < *senzace*, od przysłówka < *senzačně*, czy od przymiotnika < *senzační*. Nie wiemy też, jaki rodzaj gramatyczny reprezentują omawiane typy skrótów – jedynie kontekst pozwala wyjařnić takie wątpliwości, np. *bezva holka* (r. ř.), *bezva kluk* (r. m.), *bezva díte* (r. n.).

Skróty takie stosunkowo często pojawiają się w slangu subkultur młodzieżowych jako określenia nazw narkotyków, ale stąd przenikają do języka potocznego, por. czes. *hař* < *hařiř*, *hero* < *heroin*, a w polskim: *amfa* < *amfetamina*, *hasz* < *haszysz*, *hera* < *heroína*, *koka* < *kokaína*.

Kolejnym, wspomnianym już czynnikiem, wpływającym na język Czechów i Polaków w ostatnich latach, jest amerykanizacja kultury, której wyrazistymi elementami są wzorce obyczajowe (np. pogoń za sukcesem), czy też nowy styl wymiany informacji (np. internet). Anglizmy tworzą zatem w ostatnim czasie najliczniejszą grupę neologizmów w obu językach. Część z nich przejmowana jest do systemów językowych w oryginalnej formie, co spowodowane jest najczęściej koniecznością szybkiego nazywania nowych faktów, zjawisk i procesów, por. czeskie: *moderátor*, *comeback*, *destinace*, *bodyguard*, *know-how* oraz polskie: *walkman*, *marketing*, *grill*, *chipsy*, *casting*,

make-up. Zazwyczaj występują one w tekście na początku jako cytaty, ale po pewnym czasie włączane są na trwałe do zasobu leksykalnego języka jako najlepsze i najbardziej odpowiednie określenie danego zjawiska. Niektóre z owych zapożyczeń obydwu omawiane języki, czeski i polski, starają się zaadaptować do rodzimych systemów morfologicznych. Często dzieje się to w pierwszej kolejności w slangu młodzieżowym i może mieć charakter żartu językowego, por. czeskie *missák* ‘mister’, *sorovka* (< *sorry*), *šop-ik* (< *shop*), *fanouš* (< *fan*), *hitovka* (< *hit*), *Barbina* ‘lalka Barbie’ oraz polskie: *beściak* (< *best*), *look-nąc* (< *look*), *light-owy* (< *light*), *schoding* (na wzór *leasing*) – por. E. Siatkowska (1997, s. 60).

Wydaje się, że w języku czeskim tych ostatnich przykładów jest nieco więcej niż w polskim. Jest to o tyle dziwne, że czeszczyzna od najdawniejszych czasów broniła się przed zapożyczeniami (puryzm językowy) i przyjmowała wyrazy obcego pochodzenia bardzo niechętnie i tylko wtedy, gdy było to konieczne. Przełom, którego dokonała amerykanizacja języka, poczynając od dziewięćdziesiątych lat XX wieku, wydaje się być (w tej dziedzinie) na gruncie czeskim znacznie większy, niż w systemie języka polskiego. Jednak użytkownik języka czeskiego łatwiej „oswaja się” z angлизmami, jeżeli są one już przynajmniej częściowo zaadaptowane do rodzimego systemu morfologicznego (np. przez obecność czeskich sufiksów) i stąd prawdopodobnie większa ilość takich pożyczek w czeskim niż w polskim. Zresztą skłonność taką w czeszczyźnie można było zaobserwować już dawniej, kiedy do obcych nazwisk żeńskich dodawano rodzime przyrostki *-ová*: np. *Sophie Lorenová*, *Marylin Monroeová* itp. a do tworzonych od nazwisk męskich przymiotników dzierżawczych (np.) przyrostek *-ův*: por. *Dumasův*, *Joyceův*, *Flaubertův* itp. W języku czeskim angлизmy wpływają też wtórnice na częstsze wykorzystywanie kompozycji jako procesu słotwórczego, w efekcie którego, powstają neologizmy-hybrydy, takie jak: *hitparáda*, *hitmaker*, *diskobunda*, *diskokapela*, *diskostyl*, *diskotanec*, *diskomiss*, *diskopřehlídka* itp.

Język polski z kolei, który nie miał w przeszłości problemów z przyjmowaniem zapożyczeń (z różnych języków), angлизmy przej-

muje od początku częściej – jak się wydaje – w oryginalnej formie i brzmieniu. Jeżeli zaś ma miejsce włączanie ich, adaptowanie do polskiego systemu morfologicznego, odbywa się ono bardziej na poziomie żartu językowego, dlatego spotykamy je raczej w gwarach młodzieżowych. Niewykluczone jednak, że niektóre z takich zapożyczeń wejdą na stałe do zasobu leksykalnego obu języków. W języku polskim bardzo szybko upowszechniła się ostatnio kalka angielskiego wyrazu *exactly*, pol. *dokładnie*. Pojawiają się niekiedy także hybrydy, jak chociażby *ciucholand* czy *szmatex*.

Wymienione tutaj – z konieczności tylko niektóre – tendencje, pojawiające się paralelnie w czeszczyźnie i polszczyźnie w ostatnich latach, najczęściej są związane – jak już wspomniano – z historycznymi wydarzeniami roku 1989. Wydaje się, że odbiły się one najsilniejszym echem w języku młodzieży, który to język świadczy o innych – zapewne poważniejszych – zmianach w świadomości i w świecie wartości współczesnego młodego człowieka. Pojawił się w nim system aksjologiczny, dla którego wyznacznikiem podstawowym jest kultura konsumpcyjna, a wzorami postępowania idole muzyki młodzieżowej i bohaterowie filmów (często ludzie wyjęci spod prawa). Ci ostatni nie stronią od bardzo swobodnego sposobu bycia i postępowania, co odbija się także w brutalnym, nacechowanym wulgarną ekspresywnością sposobie wyrażania. Towarzyszy mu postmodernistyczny relatywizm moralny, dla którego charakterystyczny jest też prymat wolności niczym nieskrępowanej, wyrażającej się też poprzez swoiste językowe „szpanerstwo”.

Istnieje poważna obawa, że powszechne nadużywanie wulgaryzmów z biegiem czasu doprowadzi do sytuacji, w której użytkownicy języka, zwłaszcza ludzie młodzi, będą je odbierać jako wyrazy neutralne. Jeżeli wyrazy te nie będą odbierane jako negatywne, tzn. karzące się z prostactwem i prymitywizmem, może się zdarzyć, że w przyszłości staną się one częścią języka ogólnego i wtedy już będzie za późno, żeby to zmienić. Być może zresztą, że już jest za późno.

Literatura

- Ondrášková K., 1996, *Vulgarismy a naši žáci*, [w:] *Spisovnost a nespisovnost dnes*, Brno, s. 237–239.
- Orłóś T. Z., 2002, *Tendencja do skracania wyrazów w języku czeskim i polskim*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, s. 315–319.
- Ożóg K., 2003, *Wartości i wartościowanie w języku współczesnej młodzieży*, „Biuletyn KKIŚ” [Warszawa], s. 21–33.
- Riedl B., 1996, *Nespisovná čeština u středoškoláků (na diskotékách) v regionu Uherskohradištska 1995*, [w:] *Spisovnost a nespisovnost dnes*, Brno, s. 240–245.
- Siatkowska E., 1997, *Sposoby adaptacji morfologicznej, przekształcenia semantyczne, przenikanie do żargonów najnowszych anglicyzmów w języku polskim i czeskim*, [w:] *Konsekwencje sąsiedztwa polsko-czeskiego dla rozwoju języka i literatury*, red. T.Z. Orłóś, J. Damborský, Wrocław, s. 59–62.
- Szczepańska E., 2000, *Protetyczne v- w czeszczynie*, [w:] *Studia z filologii słowiańskiej*, red. H. Wróbel, Kraków, s. 255–260.
- Szczepańska E., 2002, *Dyftongizacja ý > ej w języku czeskim*, [w:] *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, red. J. Rusek, W. Boryś, L. Bednarczuk, Kraków, s. 357–362.
- Uher F., 1996, *Spisovnost a nespisovnost v lexikální rovine jazyka*, [w:] *Spisovnost a nespisovnost dnes*, Brno, s. 125–129.

Роза Х. ТУГУШЕВА

Санкт-Петербург

Особенности исторического развития лексики чешского и словацкого языков

Чешский и словацкий языки относятся к близкородственным славянским языкам, генетическая и типологическая близость которых усилена общественно-политической, экономической и духовной близостью двух славянских народов, чехов и словаков, в процессе их исторического развития.

Заимствования отражают в системе номинаций профилирующую для человеческого сознания когнитивную корреляцию «свой – чужой», сближающую человека со всей живой природой вообще. В связи с активизацией процесса заимствования в последнее десятилетие XX века иноязычная лексика исследуется чрезвычайно активно как в российской, так и в чешской и словацкой лингвистике. По сравнению с предшествующим периодом изучения чужих слов в своем языке в сегодняшних исследованиях уделяется внимание ранее слабее освещавшимся социально-психологическим причинам и факторам заимствования:

Вообще, по-видимому, можно говорить о некоей отмеченности, выделенности иноязычного слова не только в языке [...], но и в сознании говорящих: во-первых, иноязычное слово связано с книжностью – книжной культурой, книжным стилем языка, книжной стилистической окраской; во-вторых, вследствие иноязычности, «непрозрачности» формы смысл его для многих говорящих нередко оказывается как бы зашифрованным, непонятным; в то же время (в-третьих) эта непонятность служит символом недоступной учености, почему и речь, содержащая иноязычные слова, часто расценивается как социально престижная (Крысин 1996, с. 147).

Представляется, что в основе „отмеченности” и „выделенности” иноязычного слова в сознании говорящих лежит закодированность в человеческой памяти особого восприятия чужого, которое часто ассоциируется и с новым. В словах, обозначающих чужие и новые предметы, человеческий слух, который в древности был более обостренным, также улавливал нечто специфическое, что не было свойственно его собственному языку: особые звуки, их отличительную дистрибуцию, последовательность, сочетаемость, окраску, тональность, длительность, интонацию и т.д., не говоря уже о семантике – по сравнению со своим языком.

Займованная лексика чешского и словацкого языков отражает причастность чехов и словаков к мировой цивилизации. Займованное слово рождается в результате контакта. История контактов чешского и словацкого языков проходит путь от прямых, устных, неосознанных и добровольных сношений с представителями других народов и языков до прямо противоположных – опосредованных, письменных, осознанных и недобровольных связей.

Иноязычная лексика очерчивает геополитическое и духовное пространство, осваиваемое носителями чешского и словацкого языков в процессе их исторического развития. Появление и функционирование большого числа германизмов в чешском и мадьяризов в словацком связано с былым могуществом Габсбургской, Венгерской и, наконец, Австро-Венгерской монархий, в состав которых в прошлом входили Чехия и Словакия. По сравнению с германизмами в чешском и мадьяризмами в словацком иное положение в исследуемых языках занимают займования из латинского языка, который связывал чехов и словаков с обще-европейскими духовными ценностями, развивающимися в направлении от религии к науке и искусству как высших сфер познания мира.

Представляется, что насыщенность словаря иноязычными элементами в процессе исторического развития языка в значительной степени связана с уровнем развития национального самосо-

знания его носителей. Ярчайшим подтверждением этого может служить факт ничтожно малого числа мадьяризов в современном словацком языке, по сравнению с его прошлым.

1. Основные займования в составе лексики современного чешского и словацкого языков: латинизмы, германизмы и мадьяризы

У латинизмов чешского и словацкого языков отмечается прежде всего древность проникновения этих займований, так как латынь была первым литературным языком чехов и словаков. С самого возникновения славянской письменности латынь для чехов и словаков служила языковым образцом, эталоном для выражения специальных научных и философских понятий и представлений человека, которые в их собственных языках сначала не имели вербальных проявлений. Чехам среди славян принадлежит первенство в создании самых ранних латинско-славянских вокабуляров, каковым является, например, оригинальный рифмованный латинско-чешский словарь магистра Бартоломея из Хлумца по прозванию Кларет, составленный им с учениками во второй половине XIV в. с целью ознакомления молодых священнослужителей с современной им терминологией не только на латыни, но параллельно и на родном чешском языке. Данный словарь, подобно латинско-чешским тезаурусам последующих веков, например, созданным Даниэлем Адамом из Велеславина, показывает, что латынь для чехов в средние века была не только языком культа и науки и не только предметом изучения и обучения в школах, но служила и мерилем развития чешской лексики. На латыни наряду с чешским языком писали Ян Гус и Ян Амос Коменский, но если Гус обогащал письменность на своем родном чешском языке главным образом чешскими же новообразованиями, то Коменский отдавал предпочтение займованиям, которые, однако, использовал в целях стилистической дифференциации чешского языка своих произведений; чешские неологизмы

у него встречаются в сочинениях высокого библейского слога, в то время как заимствования – в стилистически более сниженных специальных текстах. В целом же Я.А. Коменский писал на латыни преимущественно в эмиграции, и исследователи языка его трудов отмечают, что ученый не считал латынь языком в лексическом отношении богаче чешского (Němec 1970, с. 315).

Более сильное воздействие оказала латынь на долитературные формы словацкого языка, первые письменные памятники которого восходят к началу XV в. В отличие от чехов, имевших после латыни уже с конца XIII в. в качестве второго литературного языка свой родной язык, основу которого составил среднечешский диалект, словаки начали использовать в качестве своего второго литературного языка не письменные варианты своего собственного языка, а близкородственный чешский язык. И только позднее, в XVI–XVIII вв., наряду с чешским языком функции литературного языка у словаков начинает выполнять письменная, или культурная, форма словацкого языка в трех вариантах – западнословацком, среднесловацком и восточнословацком (Kotulič 1982, с. 93) – однако, все еще параллельно с латынью.

Анализ исторической лексики чешского и словацкого языков показывает, что в прошлом латинизмов в словацком языке было больше, чем в чешском: почти каждый чешский латинизм представлен и в словацком языке, чего нельзя сказать о словацких латинизмах по отношению к чешскому языку. Словацкие источники XVI–XVIII в. содержат такие латинизмы, которые или отсутствуют в чешских исторических словарях (*kauza, moneta*) или встречаются лишь у отдельных чешских деятелей культуры (*discipulus, disciplina* в произведениях Я.А. Коменского). Некоторые латинизмы, засвидетельствованные в словацком средневековом лексическом фонде (*fāmy, gustus, kalamita, laborant, lamentācia, moróžny*), в чешских словарях оказались позднее. В чешском языке этого же периода подобные латинизмы или уже были вытеснены другими наименованиями (вместо *discipulus*, например, стало употребляться слово *žák*, а слово *disciplina* заменено сло-

вом *kázeň*), или отошли к другим стилистическим пластам в соответствии со строгими критериями литературной нормы. В настоящее время латинизмы представлены в значительной мере не только в терминологической сфере чешского и словацкого языков, но и в их общеупотребительной лексике. Это типичный знак мира *Slavia Latina* с его литературно-языковым гетерогенным двуязычием в древности на одной и той же территории (Толстой 1988, с. 132). Несмотря на то, что множество латинизмов прошлого выпало из словацкого, равно как и из чешского языка, тем не менее вследствие большей длительности использования латыни у словаков в современном словацком языке функционирует больше общеупотребительных латинизмов, чем в чешском. Неизменно обширной для словацких латинизмов остается база народной речи, что подтверждается их активным употреблением в диалектах (Habovštiak 1983, с. 79–94). Из одних только латинизмов в современном словацком языке, в отличие от чешского, сформированы сегодня некоторые тематические группы слов, например, названия месяцев (Palkovič 1974, с. 241; Majtán 1970, с. 156–158).

Самой первой, однако, влиянию латинского языка подверглась культовая сфера чешского и словацкого языков (примером могут служить чешское *kurace* и словацкое *kántry*). К древнейшей терминологии относятся также слова из области права, функционирование которых можно проследить на примере чешского слова *desátek* и словацкого *dežma*. Латинским влиянием отмечены также школьная, канцелярская и административная терминологии чешского и словацкого языков (примером служат лексико-семантическое развитие чешского *tužka* и его словацкого эквивалента *ceruza*).

Один к тот же латинизм в чешском к словацком языках имел своеобразную линию развития. На изменение формы и семантики заимствованного слова влияла как модификация самой реалии и связанного с ней понятия, так и специфика языковой ситуации, что показывают наблюдения за становлением разных наимено-

ваний воротника в современном чешском (*limec*) и словацком (*golier*) языках.

Чешские латинизмы, в отличие от словацких, в процессе исторического развития испытали на себе косвенное воздействие пуристических тенденций, направленных главным образом против германизмов, среди которых было много слов латинского происхождения, так как немецкий язык в прошлом тоже активно заимствовал слова из латыни.

Чехи и словаки в процессе своего исторического развития заимствовали латинизмы как прямо из латинского языка, так и через другие языки. Для чешского языка таким языком-посредником в прошлом выступал главным образом немецкий язык, в то время как в словацкий язык латинизмы проникали не только из немецкого, но еще из венгерского и чешского языков. Из чешского языка в словацкий латинизмы проникали преимущественно через письменность. Этим можно объяснить наличие в словацком языке дублетных форм некоторых латинизмов, одна из которых является исконно словацкой, а вторая – заимствованной из чешского, например, ч. *berla* – сл. *barla*, *berla*. В отличие от германизмов или мадьяризов, латинизмы заимствуются чешским и словацким языками и в наши дни, однако уже через англо-американское посредничество (ч. *brífink*, *briefing* – сл. *brifing*).

Если через словацкий язык в процессе его исторического развития прошло большее число латинизмов, то чешский язык характеризуется прежде всего более значительным, по сравнению со словацким языком, числом германизмов, которые вместе с тем далеко не были чужды и словацкому языку. Чешские и словацкие германизмы сравниваются главным образом на уровне формы (ч. *roura* – сл. *rúra*), морфологической структуры (ч. *fuks* – сл. *fukso*), смыслового содержания (ч. *plac* – сл. *plac*), коннотаций (ч. и сл. *plech*), стратификационном уровне (ч. и сл. *fuška*) и по некоторым другим параметрам чешско-словацких соответствий ч. *mnich* – сл. *mních*, ч. *pusa* – сл. *bozk*, ч. *cihla* – сл. *tehla*).

Особую близость чешского и словацкого языков подчеркивают абсолютно тождественные по форме и значению германизмы, которых в этих языках значительно больше, по сравнению с другими славянскими языками (ч. и сл. *šaty*, *biskup*, *žula*, *deka*, *svok*). Подавляющее же большинство чешских и словацких германизмов различается по форме. При этом фонографические отличия часто бывают обусловлены этимологическими (ч. *barva* – сл. *farba*), просодическими (ч. *ryha* – сл. *ryha*), фонетическими (ч. *žert* – сл. *žart*) особенностями звукового строя чешского и словацкого языков, влиянием языка-посредника (ч. *dort* – сл. *torta*), спецификой самого немецкого словообразования (ч. *bruclek*, *brunetek*, *bruslek* – сл. *bruclík*, *brušliak*, *pruslík*, *prusliak* – от нем. *Brustfleck*) или тем, в какой форме, устной или письменной, заимствовалось слово (ч. *permon* – сл. *permonik* – от нем. *Bergman*). Об активности проникновения слов из немецкого языка в чешский и словацкий языки в прошлом свидетельствует также и тот факт, что среди чешских и словацких германизмов встречаются не только существительные, как это можно наблюдать у мадьяризов и отчасти у латинизмов, но и слова из разных частей речи (ч. *děkovat*, *hurtem* – сл. *d'akovať*, *hurtom*; ч. и сл. *plechový*), которые нередко обнаруживают специфику в способах их включения в морфологическую и словообразовательную системы чешского к словацкого языков (ч. *lermo* – сл. *lerma*).

Довольно часто различия чешских и словацких германизмов по форме сопровождаются несовпадениями и на лексико-семантическом уровне, что проявляется как у однозначных (ч. *žemle* – сл. *žemľa*), так в особенности и у многозначных (ч. и сл. *hák*) германизмов. Сравнение чешских и словацких германизмов по их смысловому содержанию позволяет отметить, что полисемия германизмов, равно как и лексика в целом, в более значительной степени характерна для чешского языка, чем для словацкого (ч. и сл. *hemílín*, *lauf*, *hábán*, ч. *škeble* – сл. *škebra*), что, как представляется, можно объяснить более многообразным и активным использованием чешского языка его носителями в средневековой

письменности различных жанров по сравнению со словацким языком, на котором его носители в силу неблагоприятных общественно-политических условий в прошлом писали мало.

Судьба же германизмов в процессе исторического развития двух анализируемых близкородственных языков оказалась сходной: под влиянием роста национального самосознания чешского и словацкого народов происходит полное забвение многих чешских и словацких германизмов или оттеснение их на периферию лексико-семантических систем, что также имеет свою специфику в каждом из этих двух языков, в результате чего некоторые близкие по форме и семантике чешские и словацкие германизмы сегодня обладают несовпадающими коннотациями (ч. *verpánek* – сл. *verpánok*, ч. и сл. *fuška*). Множество чешских и словацких германизмов осело в диалектах этих языков, где они преимущественно соотносятся с терминологией производства и ремесел.

Вопреки пуристическим тенденциям, проявившимся в отношении германизмов у носителей чешского языка в конце XIX и начале XX веков и способствовавшим вытеснению большого числа немецких слов, в общеупотребительном чешском языке в настоящее время сохраняется больше германизмов, чем в словацком, развитие которого в свою очередь в указанный период также ознаменовалось негативным отношением, однако, не к германизмам, как в чешском, а к мадьяризмам.

Особенностью словацкой лексики является наличие в ней несколько большего числа мадьяризмов, чем в чешском языке, что объясняется политическим господством Венгрии над Словакией на протяжении ряда веков. Однако если в чешском языке мадьяризмы выступают главным образом как экзотизмы (ч. *tušalaj*) или диалектизмы, т.е. словакизмы (ч. *čizmá*), то в словацком языке многие заимствования из венгерского языка служат живыми и широко распространенными общенародными наименованиями (сл. *gombík*, *chýr*).

2. Стилистически маркированная лексика современного чешского и словацкого языков

Архаичная лексика – это несущая, опорная конструкция в корпусе словаря, развивающегося во времени. Развитие словарного состава языка во времени сопровождается двумя диалектически противоположными процессами – утратой старых слов и появлением новых наименований.

Уход слов из языка как в российской, так в чешской и словацкой лексикологии изучается в рамках главным образом историзмов и архаизмов. Подобно российским исследователям процесса забвения слов многие чешские и словацкие лексикологи, такие, например, как Гаузер, Ондрус и др., трактуют историзмы как слова, обозначающие исчезнувшие реалии, а в архаизмах видят слова, вытесняемые из языка современными эквивалентами. В приведенных определениях историзмов и архаизмов обращает на себя внимание отсутствие в формулировках единого критерия: у историзмов акцент делается на реалиях, а у архаизмов – на собственно языковом аспекте. Представляется, что это связано с трудностями соотнесения диахронизма, с одной стороны, с реальным временем, которое можно рассматривать как континуальную категорию, и с другой – с историческим или языковым временем, выступающим как дискретная сущность. Полагаем, что в историзмах и архаизмах можно увидеть звенья одной временной цепи, отражающей развитие мира, человеческого мышления и языка в человеческом сознании: историзмы – это более отдаленная по времени и преимущественно чужая по характеру действительность, которую носители чешского и словацкого языков осваивают из научной дисциплины – истории; архаизмы – это более близкая по времени, уже своя, отечественная по характеру действительность, отраженная в памятниках письменности. И, наконец, прошлое не ограничивается отражением его в историзмах и архаизмах, но существует и в настоящем, подтверждением чего является наличие в современной лексике чешского и словацкого

языков слов типа *husita* или *jánošikovec*, которые носители чешского и словацкого языков сегодня соотносят главным образом уже не со временем, а с обобщенно-философским мировоззрением. Время здесь как бы навечно застывает в форме слова. Чаще всего это происходит со словами, образованными от имен собственных.

В целом архаичная лексика чешского к словацкого языков в данной работе рассматривается в традиционном аспекте, т.е. в рамках существующей ее классификации, а именно – историзмы, архаизмы, а среди последних – фонетические, словообразовательные, лексические и семантические архаизмы. Некоторая новизна в исследовании архаичной лексики как представляется, заключается в том, что историзмы и архаизмы, которые хоть и анализируются преимущественно же в традиционном системно-структурном плане, тем не менее рассматриваются главным образом как средства сохранения и консервации накопленных человеком знания о мире.

Е.С. Кубрякова пишет, что:

[...] номинативный акт [...] следует рассматривать прежде всего как акт формирования и акт фиксации языковой формой – словом – определенной концептуальной структуры, структуры знания (*Язык и культура...* 2001, с. 284).

Исходя из нашего материала можно отметить, что фиксация структуры знания заключается в свертывании в человеческом мозгу этой структуры знания в слово как в определенную форму или в тело, что сопровождается превращением знания в значение слова или в интерпретанту. Но это свертывание, как представляется, характерно прежде всего для синхронии, т.е. точного по времени момента возникновения слова. По истечении времени слово теряет актуальность своей мотивированной на момент появления формы, что для более позднего по времени, т.е. современного восприятия компенсируется, наоборот, развертыванием исходной структуры знания. На это указывают наблюдения за значениями историзмов и архаизмов чешского и словацкого языков, дефиниции которых носят обязательный энциклопедичес-

кий характер, в котором это развертывание структуры знания и находит, на наш взгляд, отражение. Морфолого-словообразовательный и лексико-семантический анализ парадигматических и синтагматических отношений историзмов и архаизмов в системе чешского и словацкого языков, позволил выявить некоторую их, диахронизмов, изолированность от действующей системы по сравнению с синхронизмами, т.е. актуальными для настоящего времени единицами словаря, что находит проявление в ущербности набора возможных производных от историзмов и архаизмов, отсутствии у них синонимов и антонимов, относящихся к тому же самому временному срезу, что и сами историзмы и архаизмы, и в других признаках, превращающих их со временем в средства сохранения и консервации накопленных чехами и словаками знания в процессе их исторического развития. Таким образом, историзмы и архаизмы, как представляется, существуют в языке для отражения непрерывности времени в человеческом сознании носителей языка. Историзмы фиксируют наиболее удаленную по времени действительность, т.е. это действительность вне их собственного опыта, которую они постигают через посредство исторической науки. Архаизмы, в противоположность историзмам, – это уже более приближенное к нам реальное время, соотношенное уже с собственным опытом чехов и словаков. В IX в. чехи и словаки приобретают свою собственную историю, с которой реальное время у них превращается в историческое и в то же время сливается и с языковым временем. При этом, вероятно, историческое время больше соотносится с языком вообще, а языковое – с его литературной формой. Чем древнее письменная форма языка, тем, вероятно, более неразрывно отражается в сознании носителей языка связь исторического и языкового времени, что характерно для осознания времени чехами, у которых историческое время сливается с языковым. У словаков в X в. в силу неблагоприятных условий их общественно-политического развития наступает разрыв между историческим и языковым временем и как результат этого – последующее отставание

языкового времени от исторического (что связано, на наш взгляд, с не совсем четкой дифференциацией историзмов и архаизмов словацкого языка), нашедшее отражение в лексикографической практике. После восстановления этого разрыва время в языковом сознании словаков развивается более ускоренными темпами, по сравнению с языковым сознанием чехов. В этой связи симптоматичным является тот факт, что именно словацкие лингвисты в настоящее время обсуждают вопрос о причислении к историзмам и архаизмам уже слов 50–80-х годов XX в., таких, например, как *zväzák* ‘комсомолец’, *päťročnica* ‘пятилетка’, *zahumienok* ‘приусадебный участок’, *združstevniť* ‘кооперировать, обобществить’ и многие другие (Skladaná 1995). Из этого следует, что для каждого национального сознания характерно свое ощущение времени.

Историзмы современного чешского и словацкого языков рассматриваются прежде всего в рамках, с одной стороны, общих по форме для двух языков историзмов (ч. *legie* – сл. *légia*) из которых не все, однако, всегда совпадают в них по семантике (ч. и сл. *čamara*), и индивидуальных для каждого языка в отдельности обозначений реалий прошлого (ч. *knap*, *had* – сл. *bethlenovec*). Указанные группы историзмов, общих и расходящихся, далее выделяются внутри иных классификаций историзмов по разным параметрам. Чешские и словацкие историзмы предстают, например, как исторические экзотизмы, обозначающие реалии чужой действительности (ч. и сл. *kolonát*), исторические энциклопедизмы, соотносящиеся со своей, отечественной историей (ч. и сл. *mlat*) и собственно историзмы, т.е. термины исторической науки (ч. *hláska* – сл. *raľa*). По степени включенности в лексико-семантическую систему современного чешского и словацкого языков историзмы определяются как лексические, т.е. моносемичные, наиболее изолированные от системы лексико-семантических отношений современного чешского и словацкого языков (сл. *klopadlo*), и семантические, имеющие более одного значения и соотносящиеся с обозначениями также реалий сегодняшнего дня (ч. *klepadlo*). Наблюдения показывают пропуск чешском, вслед-

ствие чего в чешском языке преобладает полисемия историзмов (ч. *talent*), а в словацком омонимия (сл. *talent*).

Для историзмов характерна специфическая темпоральная полисемия, т.е. полисемия на оси времени, когда название исторической реалии, относящейся к одной эпохе, переносится на реалию другого времени, которая осознается носителями языка как та же самая в своей основе или близка ей, или похожа на нее (ч. *kurie* – сл. *kúria*).

Весьма показательной для раскрытия характера изменений во времени формы слова и его семантики представляется наиболее обширная, пожалуй, по объему группа чешских и словацких диахронизмов, связанная с обозначением производственной и торговой деятельности людей в прошлом. По форме многие из этих наименований являются абсолютно актуальными образованиями. Семантика их, однако, часто не соответствует последним по объему выражаемого понятия.

Широкое понятие в прошлом выражали, например, слова, образованные от конкретных предметных существительных, при помощи суффиксов ч. *-ař/-ář/-íř* и сл. *-ar/-ár/-iar*, которые носителями анализируемых языков сегодня оцениваются как историзмы в более узком значении, например, ч. *koničkář* ‘владелец карусели’, *konvář* ‘производитель кофейников и литой посуды вообще’, *česíř* ‘производитель чашек’, *řešetář* ‘производитель и продавец решет’, *čajář* ‘уличный продавец чая’, *mandlár* ‘продавец миндаля’; сл. *kopytár* ‘производитель колодок для обувщиков’. Архаизация носителями современного чешского и словацкого языков приведенных наименований, вопреки актуальности словообразовательного средства, объясняется прежде всего тем, что эти слова соотносятся не с общественной собственностью, при которой карусель не может принадлежать отдельному лицу; а с частной собственностью (*koničkář*), что они отражают не общественное производство, которое, как правило, отчуждено, удалено от глаз потребителей и не связано непосредственно с продажей, а частное производство (ч. *konvář*, *řešetář*, сл. *kopytár*), и наконец, что

они ассоциируются не с общественной торговлей, не дифференцированной в отношении происхождения товара – отечественного или импортного, а с частной торговлей (*čajař, mandlář*). Следовательно, указанные диахронизмы соотносятся совсем с другой действительностью, а именно – действительностью эпохи первоначального капитализма, основанной на частной собственности на средства производства, когда каждый человек с целью обеспечения средств для своего существования чем-то владеет, что-то приобретает или производит на продажу и сам же это продает. В одном лице, таким образом, в прошлом сочетались владелец, производитель и торговец; что выражалось указанными историзмами, каждый из которых заключал в себе обобщенное понятие человека, обеспечивающего свое существование владением, производством и продажей чего-либо.

Вышеприведенные диахронизмы показывают также, что некоторые из них образованы от существительных, которые обозначают уже готовый продукт производства (ч. *koničky* ‘карусельные кони’, *číše* ‘чаша’, *konva* ‘кофейник’; сл. *kopyto* ‘колодка’), причем архаичные наименования ремесленников, производящих более сложные изделия, требующие приобретения специального сырья и технических средств для их изготовления, содержат в своей семантике только признак производства (ч. *konvář* – сл. *kopytár*), в то время как, например, ч. *řešetář*, образованное от названия продукта, изготавливаемого из сравнительно доступного материала при помощи несложной операции плетения, включает в свое смысловое содержание также и признак торговли, т.е. продажу. Другие же архаичные наименования (ч. *čajař, mandlář*), образованные от существительных, обозначающих импортный для чехов и словаков продукт, не производящийся в их землях, содержат в своей семантике только признак торговли. Это обстоятельство отражает тот факт, что собственно торговля в древности соотносилась только с продажей купленной в других местах заграничной продукции.

Таким образом, в процессе исторического развития материальной действительности слова, которые в прошлом выражали обобщенное понятие человека, существующего за счет того, что он владел, производил и продавал то, что было представлено в корне его наименования, сегодня воспринимаются лишь в частичном, ограниченном смысловом объеме или вытесняются другими словами, выражающими этот новый фрагментарный смысл. Все это свидетельствует о распаде былого смыслового единства.

Невыраженность значения историзмов одним словом в процессе исторического развития связана с их словообразовательным типом и развитием самих понятий, которое идет в направлении от синкретизма, нерасчлененности, широкого объема к расчленению, сужению, дифференциации. Носители современного чешского языка архаичными считают, например, слово *bálovník* ‘участник бала’ (от глагола *bálovati* ‘принимать участие в бале’) и его синоним *bálečník* ‘участник маленького бала’ (от уменьшительного *bálek* ‘маленький бал’). Хотя вместо *bál*, заимствованного в прошлом носителями чешского языка из немецкого или французского, сегодня чаще употребляется исконно славянское слово *ples* (ср. рус. *пляс, плясать*), *bálovník* и *bálečník* сегодня вытеснены не производными от *ples*, а описательным, по существу, номинативным словосочетанием *účastník bálu*. Архаизация слов *bálovník* и *bálečník*, вероятно, способствовало не только то, что сейчас балов, очевидно, меньше, чем было раньше, но и дифференциация понятий целого и части в отношении занимающегося чем-либо лица, что сопровождалось выделением в словообразовательной системе чешского языка категории „участник чего-либо” и было связано с изменением семантики ключевого, родового, обобщающего слова этой категории – *účastník* от ‘пайщик’ к ‘соучастник’. Образование наименований, подобных *účastník*, в свою очередь было использовано для дифференциации уровней языка и речи, что отразилось на переоценке стилистического характера слов: если в прошлом *bálovník* и *bálečník* были стилистически нейтральными, то в настоящее время они воспри-

нимаются как неофициальные наименования в противоположность официальному выражению на уровне языка *účastník bálu*. С другой стороны, в древнечешском языке, например, словом *létavec* можно было выразить общее понятие 'кто летает', в то время как в современном чешском языке пока еще нет слова, которое бы выражало указанное обобщенное понятие. Носитель древнечешского языка знал мир, в котором летали птицы, насекомые, рыбы (выскакивающие из воды), бумажные змеи, между тем как сегодня летают люди, самолеты, космические корабли, НЛО, в результате чего архаизм *létavec* сегодня уже не покрывает всего объема знаний носителя современного чешского языка о том, кто и что проявляет способность к полету в настоящее время.

Таким образом, развитие определенного смысла во времени идет по пути „сворачивания” его в слово, что можно наблюдать на изменении характера энциклопедических значений историзмов – от широких описаний до раскрытия, по существу, их языкового словообразовательного значения.

С течением времени слово меняет форму и значение. Изменения формы слова отражают фонетические, словообразовательные и лексические архаизмы, в то время как с изменениями значения слова связаны семантические архаизмы.

Фонетические архаизмы в языке возникают вследствие образования звуковых вариантов в процессе развития фонетического строя собственного языка или звукового освоения заимствованных слов, которые при этом могут подвергнуться смысловой или стилистической дифференциации, по сравнению с предшествующей или уже существующей формой. Такое соотношение фонетических систем, которое сложилось в современном чешском и словацком языках, т.е. когда некоторые архаичные элементы чешской фонетики получили статус современных в словацком языке, вероятно, и определило тот факт, что число одинаковых фонетических архаизмов на общем фоне минимально (ч. арх. *krojiti* – сл. арх. *krojiti*; ч. акт. *krájet* – сл. акт. *krajat*). Анализ показывает, что в чешском языке больше фонетических архаизмов, об-

условленных развитием фонетического строя самого чешского языка (ч. арх. *smíti* – ч. акт. *směti*), в то время как в словацком языке преобладают фонетические архаизмы, связанные с заимствованием слов из другого языка и, в частности, из чешского (ч. акт. *klíčit* – сл. арх. *kl'účit*). Смысловая же и семантико-стилистическая дифференциация вариантов архаичных форм также больше характерна для чешского языка, чем для словацкого (ср. ч. акт. *synik* и *kynik* – сл. арх. *kynik* и акт. *cynik*).

Словообразовательных архаизмов в чешском и словацком языках значительно больше, чем фонетических. В процессе исторического развития корневые слова превращаются в производные (ч. и сл. арх. *rez*; ч. акт. *ořízka* – сл. акт. *oriezka*), в языках постоянно происходит смена мотивации и изменение производящих основ (ч. и сл. арх. *cvičba*; ч. акт. *cvičení* – сл. акт. *cvičenie*), претерпевают изменения аффиксные морфемы и прежде всего суффиксы как наиболее продуктивный способ образования новых слов во все времена (ч. арх. *konice* – ч. акт. *konírna*; сл. арх. *čakalňa* – сл. акт. *čakáreň*), происходят постоянно протекающие в языках процессы опрощения, переразложения и усложнения производящих основ (ч. арх. *marnice* – сл. акт. *marnica*) и многие другие изменения морфологической структуры слова.

Словообразовательные архаизмы на фоне современных, генетически родственных им эквивалентов отражают эволюционное развитие языка во времени под воздействием изменений в реальной действительности, в человеческом сознании, а также в словообразовательной системе самого языка, в процессе чего происходит постепенное обновление как материальной структуры слова, т.е. его формы, так и содержания, что в свою очередь способствует восполнению словарного состава языка за счет утрачиваемых слов. Анализ словообразовательных архаизмов и сравнение их с актуальными соответствиями показывает, что старое содержание со временем может приобрести новую форму, что отражает процесс исторического развития вообще, проявляющийся, с одной стороны, в сохранении преемственности старого,

исконного, а с другой – в постоянном обновлении этого старого, что вместе и составляет развитие и движение вперед во времени. При этом обращает на себя внимание факт безусловного преобладания среди словообразовательных архаизмов чешского и словацкого языков, в отличие от лексических, во-первых, исконно славянских по происхождению образований или древнейших заимствований, которые в настоящее время воспринимаются носителями чешского и словацкого языков своими, и во-вторых, слов, относящихся к самым разнообразным частям речи. Все это позволяет отметить, что развитие и обогащение лексики национального языка во времени обеспечивается в первую очередь собственными исконными словообразовательными средствами, а не заимствованиями.

Основную линию развития лексики чешского и словацкого языков во времени составляет постепенная утрата старых слов за счет вытеснения их совершенно новыми актуальными наименованиями. На смену лексическим архаизмам приходят заимствования, преимущественно из латинского, немецкого и венгерского языков или собственные славянские новообразования. На примере некоторых тематических групп и синонимических рядов можно проследить особенности функционирования лексических архаизмов в рамках лексико-семантических систем древнечешского и древнесловацкого языков, а также причины, вызвавшие архаизацию: забвение внутренней формы слова (ч. арх. *capouch* – ч. акт. *komín*; сл. арх. *badadlo* – сл. акт. *pichliač*), семантико-стилистическое выравнивание с ближайшим синонимом с последующей утратой специфических особенностей функционирования (ч. арх. *berně* и сл. арх. *berňa* – ч. и сл. акт. *daň*), сужение семантики в результате терминологизации (ч. арх. *dlužník* и сл. арх. *dlžník* – ч. акт. *věřitel* и сл. акт. *veriteľ*), развитие наук и увеличение знаний человека о мире (ч. арх. *babictví* и сл. арх. *babičstvo* – ч. акт. *porodnictví* и сл. акт. *pôrodnictvo*) и др. Процесс архаизации лексики чешского и словацкого языков в процессе их исторического развития содержит больше сходных аспектов в узкой

сфере литературного языка (ч. арх. *cirkulář* и сл. арх. *cirkulár* – ч. и сл. акт. *oběžník*) и наоборот, больше специфического в общенародной речи (ч. арх. *cestovník* – ч. акт. *poutník*; сл. арх. *cestné* – сл. акт. *cestovné*).

Семантические архаизмы отражают специфическое видение носителями чешского и словацкого языков всего того, что уже имеет в их языках общеизвестное наименование, или того, что они увидели или осознали впервые и что впоследствии закрепилось в общественном сознании их народа. Максимально приближенные по форме и значению семантические архаизмы современного чешского и словацкого языков относятся преимущественно к официальной сфере использования своих языков чехами и словаками в прошлом и представляют собой обозначения, например, денег (ч. *cedule* и сл. *ceduľa* ‘бумажная купюра’), социальных отношений (ч. *děvečka*, *děvka* и сл. *dievka* ‘служанка’), устройства общественной жизни (ч. и сл. *beseda* ‘общество’), атрибутов моды (ч. *cibule* и сл. *cibuľa* ‘карманные часы’) и др. Отличия сходных по форме и значению чешских и словацких семантических архаизмов касаются больше слов из неофициальных сфер жизни и заключаются в неодинаковой позиции одного и того же архаичного значения в смысловой структуре слова в целом. Современное чешское слово *hádká*, например, имеет сегодня три значения: 1 акт. ‘ссора’; 2. арх. ‘спор, дискуссия’; 3. арх. ‘загадка’. Эти же три значения в современном словацком языке распределяются между двумя омонимами: *hádká*₁ 1. акт. ‘ссора’; 2. арх. ‘спор, дискуссия’ и *hádká*₂ ‘загадка’, которое более характерно для народного языка. Современное ч. и сл. *hádká* в архаичных значениях сегодня вытеснено одинаковыми для чешского и словацкого языков актуальными наименованиями: в значении ‘спор’ – словами ч. и сл. *debata*, *polemika*, ч. *diskuse* и сл. *diskusia*, в значении ‘загадка’ – ч. и сл. *hádkanka*. Главное отличие между чешским и словацким языками в данном случае заключается в том, что смысловой комплекс *hádká* в сознании носителей чешского языка живет в неразрывном единстве его старых и но-

вых значений, что проявляется в более емкой чешской полисемии, в то время как носители словацкого языка ощущают старые и новые осмысления более разобщенно, не так тесно связанными друг с другом, что находит отражение в словацкой омонимии.

В целом в словацком языке, по сравнению с чешским, значительно меньше семантических архаизмов, особенно таких, которые возникли на основе восприятия окружающего мира посредством органов чувств, прежде всего зрения, или образного представления, например, ч. *sakan* 'виселица' или сл. *bič* 'скрипичный смычок'.

3. Книжная лексика современного чешского и словацкого языков

Анализ писем Я. Францисци-Римавского (1822–1905), на чешском языке показывает, что деятелям словацкого национального возрождения при в целом отличном знании ими своего письменного, т.е. чешского языка, который они очень высоко ценили, было трудно на письме соблюдать все его правила. Удаленность чешского литературного языка от народной основы словацкого способствовала проникновению в письменный чешский язык словаков довольно многочисленных фонетических, морфологических и лексических элементов словацкого языка. Еще труднее, как представляется, словацким будителям давался чешский синтаксис. Словацкая интеллигенция непосредственно перед провозглашением словацкого литературного языка, так же, как и в первой половине XIX в. вообще, на письме строго придерживалась традиционных канонов чешского языка периода гуманизма, сложившихся под воздействием латинского языка. Главное отличие чешского языка от словацкого, отразившееся в анализируемой корреспонденции, заключается в том, что Й. Добровский кодифицировал историческую основу чешского языка, т.е. язык чешских памятников XVI в., в то время как Л. Штур — живую устную форму словацкого языка, что и обеспечило по-

следнему жизненность в обстановке усиления борьбы за национальное освобождение словаков.

Выделение книжной лексики в сознании носителей языка происходит на основе разграничения двух противоположных форм речи — устной и письменной. В свою очередь возникновение самого этого противопоставления носит исторический характер и неотделимо от истории формирования литературной формы языка.

Устная форма речи, основу которой составляет стилистически нейтральная лексика, ориентирована преимущественно на выражение конкретных понятий земной обыденной жизни, в то время как книжные слова — это главным образом средства выражения возвышенного, духовного содержания. Все высокое, духовное и отвлеченное от земного у славян в древности связывалось с религией, которая имела и свой особый язык. У древних чехов и словаков языком веры сначала была латынь, а позднее на короткое время им стал старославянский язык. Таким образом, выражение духовного смысла у чехов и словаков, так же как и у всех других славян, проходит путь от специфического, особого, самостоятельного, чужого языка до растворения в своем собственном языке. Вследствие этого также выделенность книжных слов близка отмеченной выше выделенности заимствованных слов. И недаром поэтому в разряд книжной лексики входит довольно большое число иноязычных слов, что особенно характерно для более раннего периода развития чешского и словацкого языков.

Книжные слова иностранного происхождения аккумулируют в себе достижения человеческой цивилизации. Каждое заимствованное книжное слово содержит в своей форме и семантике информацию о мировой культуре. Подавляющее большинство книжных заимствованных наименований в чешском и словацком языках составляют слова латинского происхождения, многие из которых относятся к европеизмам. На предпочтительность употребления латинизмов в сфере выражения духовного содержания указывает их широкая частеречная репрезентация, включающая

наименования всех трех основных частей речи: ч. *distinkce* – сл. *dištinkcia* ‘различие’, *optimálny* – сл. *optimálny* ‘оптимальный’, ч. *korespondovat* – сл. *korespondovat* ‘соответствовать’, ч. и сл. *titul* ‘причина’ (*z titulu* ‘на основании’), ч. *memorovat* ‘учить наизусть’ – сл. *dekorum* ‘формальное внешнее достоинство’. Значительное преобладание латинизмов в книжной лексике чешского и словацкого языков, так же как и в других славянских языках, отражает историческое развитие европейского сознания, в котором отложилась ассоциация высокого именно с языком, долгое время обслуживающим духовные сферы жизни на этом континенте вне конкуренции с другими европейскими языками. Намного меньше, по сравнению с латинизмами, в современном чешском и словацком языках высоких наименований немецкого происхождения, выступающих, как правило, в форме лишь существительных: ч. и сл. *los* ‘жребий’, *řek* ‘герой’; ч. *říše* – сл. *riša* ‘царство’. В связи с происхождением книжных слов интересно отметить, что в современном словацком языке нет почти ни одного возвышенного наименования венгерского происхождения. Весьма незначительное число германизмов среди книжных слов в чешском языке и почти полное отсутствие высоких наименований венгерского происхождения в словацком, подобных, например, слову *paloš* ‘меч’, на фоне в целом шире представленных германизмов и мадьяризов в общеупотребительной лексике соответственно чешского и словацкого языков свидетельствует о тесной связи выражения восторга или восхищения с чувством национального самосознания мастера слова, что связано также с оценкой общественно-политического воздействия на культуру совместно проживающих на одной территории на протяжении длительного периода народов.

Интенцией книжности является выражение духовного, что, собственно, прежде всего и отличает письменную речь от устной. Духовное соотносится с чувством прекрасного, составляющего фундамент эстетического освоения человеком окружающего ми-

ра. Книжные слова отражают художественное видение человеком мира, это средства выражения духовных смыслов.

Форма книжных слов указывает на максимальное использование мастерами словесного искусства возможностей своего языка. Выражение возвышенного нуждается как в деривационном наращении, т.е. в осложненных в структурном отношении словах и формах, например, ч. *oživovatel* – сл. *oživovatel* ‘воскреситель’, ч. и сл. *šerosvit* ‘сумрак’, так и в деривационном опрощении, т.е. в самых коротких словах, например, ч. *bol* ‘боль’, *taj* ‘тайна’; сл. *bel* ‘белизна’, *triešť* ‘осколки’. Книжная лексика, подобно любому искусству, ярко обнаруживает тенденцию к выражению минимальными материальными средствами максимального духовного содержания. Поэты и писатели с целью наполнения слова наивысшим духовным смыслом как бы до предела оголяют его, высвобождают от материальной оболочки, тем самым как бы переводя всю его потенцию в передачу высокого содержания. Ведь с точки зрения носителей современного чешского и словацкого языков, вероятно, ничто так остро и пронзительно не выражает, например, состояние признака, как корневые слова ч. *třpyt* ‘блеск’, сл. *trysk* ‘галоп’ или изменение состояния посредством префикса *roz-* как минимальной частицы языка, передающей признак изменения состояния, например, у таких чешско-словацких книжных наименований, как *rozbroj*, *rozlet*, *rozpuk*. Стремление выразиться предельно точно и возвышенно побуждает мастера слова к изменению, например, числа или части речи привычных слов: ч. и сл. *šat* ‘одеяние’ на фоне обычного *šaty* ‘одежда’; ч. *šarlat* ‘пурпур’, сл. *šed* ‘серость’ на фоне обычной выразимости признака цвета в этих языках прилагательными, а также в отдельных случаях к созданию специфической для его языка формы, максимально конденсирующей и обобщающей признак какого-либо состояния, например, ч. *tragično* и сл. *tragické* ‘сфера или чувство трагического’.

Эстетическое освоение мира, осуществляемое человеком посредством языка, заключается в раскрытии всех потенций слова –

его формы, словообразовательной структуры и всего того, что связано с его семантикой, т.е. с объективной действительностью, работой человеческого разума, способного на ассоциации, сравнения, переносы наименований, из чего рождаются тропы – метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, парафраза и т.д. В чешском языке, например, слово *rov* в прямом значении – это ‘насыпанная куча земли’, *kvás* ‘смесь для приготовления теста’, а чешское слово *rozsévač* или словацкое *rozsievač* обозначают просто ‘сеятель’. Одухотворение человеком этих простых земных объектов, которые стоят за указанными словами, позволяет увидеть в них другие объекты: вместо насыпанной кучи земли могилу для слова *rov*; в смеси для приготовления теста – кипение жизни для слова *kvás* и наконец, в сеятеле – просветителя для слова *rozsévač/rozsievač*, что сопровождается приобретением исходными наименованиями новых духовных смыслов книжной окраски. Приведенные примеры демонстрируют эстетизацию простого земного на лексико-семантическом уровне посредством вторичной номинации. Наряду с этим духовное возвеличение объектов реального мира может находить поддержку и в словообразовательной структуре слова. Большим разнообразием средств характеризуется, например, эстетизация прошлого, которая может находить отражение, к примеру, на лексическом уровне в форме таких книжных наименований, как *děd* или *kmet* в чешском и *děd* и *kmet'* в словацком – все в значении ‘старец’, где прошлое олицетворяет наименование старейшего члена рода – ч. *děd* – сл. *ded* или племени ч. *kmet* – сл. *kmet'*; на морфологическом уровне – в форме таких книжных наименований, как ч. *břímě* – сл. *bremä* в значении ‘бремя’ или ч. *bydlo* как ‘жизнь’, где идею прошлого передают устаревшие для сегодняшнего дня суффиксы *-mě/-mä* и *-dlo* со значением абстрактности, но в других случаях эстетизацию прошлого может передавать и устаревшая основа слова, как например, у чешского высокого слова *kolbiště* ‘ристалище’, восходящего к архаизму *kolba* ‘рыцарский турнир’. Поэтизация прошлого может проистекать также из контекстуальной связан-

ности употребления слова, освященного традицией, на что указывает, например, книжное в чешском и словацком языках слово *bázeň* ‘боязнь’ на фоне их стилистически нейтрального синонима *strach*.

Наряду с прошлым и простым человеку свойственно восторгаться также малым, что тоже может проявляться как на лексическом (ч. *ratolest* – сл. *ratolest'* ‘чадо’; *krůpěj/kropaj* ‘капля’, ч. *ro-bě* ‘дитя’, сл. *junač* ‘молодежь’), так и морфологическом (ч. и сл. *ramec* ‘рамка’, ч. *rouška* – сл. *rúško* ‘маска’, ч. *truhlice* ‘шкатулка’, *řetězec* ‘цепь’) уровнях лексики.

В системе каждого языка находит отражение связь лексических единиц не только по линии их денотативных значений, но и по их коннотациям. Систему коннотаций каждого языка можно соотнести с языковой картиной мира, изучению которой в последнее время уделяется значительное внимание (Радбиль 1995, Арутюнова 2000).

Формирование средств выражения высокого чувства, приподнятости происходит в языке под воздействием того, что видят люди вокруг себя; это прежде всего окружающая людей природа. Живя в гармонии с окружающей природой, народ и автор произведения „заимствуют у нее наиболее значимые элементы в качестве образов и символов – средств создания художественной реальности” (Гусев 1995, с. 146).

В общественном духовном сознании чехов широко отражен, например, растительный мир окружающей их природы и прежде всего лес, который в древности покрывал преобладающую часть территории Чехии (Třeštík 1975, с. 10). Чехи воспевают лес, для которого в их языке существует два высоких слова — *bor* и *hvozd*. Слово *bor* в чешском языке обозначает преимущественно сосновый лес, с чем согласуется и его форма, связанная с наименованием сосны – *borovice*. Закреплению в сознании чехов за словом *bor* признака возвышенности способствовало, вероятно, употребление его в тексте гимна Чешской Республики, написанного в первой половине XIX в. чешским поэтом и писателем Й.К.

Тылом (1808–1856): *Voda hučí po lučinách, b o r y šumí po skalínách*. Слово *bor*, с вариантом *bór*, в современном словацком языке обозначает прежде всего сосну, но может употребляться и расширительно, как ‘сосновый лес’. Однако ни слово *bor* с его вариантом *bor*, ни один из пяти синонимов со значением ‘лес’: *les, hora, haj, luh, tajga* (*Synonymický...* 1995, с. 235) в общественном сознании словаков не окрашено возвышенной тональностью, если не считать обычного для словаков *hora* ‘лес’, которое по форме, однако, соотносится не с понятием леса, а с понятием возвышенности.

Слово *hvozd*, отсутствующее как высокое в современном словацком языке, в чешском языке обозначает большой густой лес, навевающий ассоциации с длительным преодолением препятствий на пути по такому лесу, что само по себе уже достойно быть возвеличенным и воспетым. Вместе с тем стилистическая высота у слова *hvozd* могла появиться от тематической близости его с другими словами, имеющими по происхождению отношение к лесу.

Среди таких наименований в чешском языке выделяется прежде всего глагол *klestít*, обозначающий в своем исходном осмыслении ‘обрубать, обрезать ветки’. В этом основном первичном значении глагол *klestít* соотносится с поведением человека, проходящего сквозь густой лес и прокладывающего дорогу устранением с пути сучков и веток. Перенос этого глагола из ‘лесной’ сферы в сферу общественной жизни способствовал появлению у глагола *klestít* значения ‘прокладывать путь, быть первопроходцем’, освященного высоким гражданским пафосом (*klestít cestu pokroku* ‘прокладывать путь прогрессу’).

Не исключено, что к лесу по своему происхождению имеет отношение также и другой современный книжный чешский глагол *razít* с той же прямой и переносной семантикой, что и у глагола *klestít*. Импульсом для прямого значения *razít* ‘прокладывать путь в лесу’ могло послужить существительное *ráz* в устаревшем в настоящее время значении ‘удар’, т.е. первоначально выраже-

ние *razít cestu* ‘прокладывать путь’ могло соотноситься с прокладыванием пути в лесу ударами топора.

Наличие высоких слов для выражения понятия прокладывания пути свидетельствует об актуальности для чешского народа идеи борьбы на протяжении его исторического развития и о стремлении более выразительно отразить эту борьбу в языке. В словацком языке соответствующие глаголы *klesníť* и *raziť*, не лишённые отмеченного для чешского языка переносного значения, тем не менее не несут ореола возвышенности.

Линия семантико-стилистического развития от темы леса к выражению идеи борьбы, отмеченная для глаголов *klestít* и *razít*, просматривается в чешском языке также у стилистически высокого прилагательного *trnitý* ‘тернистый’, например, *trnitá cesta* ‘тернистый путь’, эквивалент которого в словацком языке – *trnitý* – также выступает без маркера возвышенности.

На связь с растительным миром с целью выражения понятий, соотносимых с духовной сферой, указывают в чешском языке и такие книжные наименования, как например, *haluz* ‘ветвь’ (*haluz rodu, národa*), *býli* ‘былье’ от *byl* ‘стебель’ или *býli* ‘растение’, *třeskot* (*třeskot zbraní*), восходящее к звукоподражательному *třesk*, в котором слышится лесной треск или хруст, ср. также *tříška* ‘щепка’, *rozštěp* ‘раскол’. В словацком языке наименованиям *haluz, bylie, treskot, rozštep* не свойственна отмеченная для чешского языка высота. Значение ‘ветка’, например, в современном словацком языке может быть выражено словами *konár, vetva, haluz, druk, rózga, chabina, ratolest, vetvica, sněť*. Книжностью, однако, в этом ряду окрашено лишь одно, общее с чешским языком слово ч. *ratolest* – сл. *ratolest* ‘отросток, побег’, которое в обоих языках используется также по отношению к младшему члену семьи, т.е. к ребенку, чаду. Для стилистически нейтральных наименований *konár, vetva, haluz, druk, rózga* в словацком языке характерны незначительные семантические отличия, употребление слова *chabina* ‘сломленная ветка’; сопровождается экспрессией, а диалектизм *sněť* и экспрессив *vetvica* засвидетельствова-

ны как высокие только в авторском употреблении (соответственно у Тимравы и Подъяворинской; *Synonymický...* 1995, с. 207).

В чешском языке значительно больше книжных слов, выражающих традиционные для европейской литературы понятия и выступающих как „лексические маркеры европейской поэтической традиции” (Шайкевич 1999, с. 63). Помимо, например, таких высоких чешских существительных со значением ‘душевная боль, страдание’, как *sůžba, tesknota, tužba*, которым в словацком языке соответствуют близкие по форме и семантике и книжные же наименования *sůžba, stesk, túha*, стилистической возвышенностью в чешском окрашены дополнительно *hoře, běda, bol, kalvárie, trýzeň*, в то время как в словацком языке в высокой сфере выступает преимущественно лишь одно слово *žalost'*, правда, зато со всеми своими основными производными – *žalostit', žalostivý, žalovat', žiaľny*, причем некоторые из последних имеют соответствия также и в чешском возвышенном языке, например, *žalostný*. Все слова, кроме *hoře*, из приведенного чешского ряда слов со значением ‘душевная боль, страдание’ функционируют в лексической системе также словацкого языка, где, однако, *beda* – это междометие ‘Горе!’, *bieda* означает ‘нищета’ или ‘заботы, хлопоты’; *trýzeň* и *bol' (ból)* относятся к стилистически нейтральным образованиям (хотя сл. *bólno*, как и ч. *bolný* и *bolestný*, отмечены книжностью), а *kalvária* выражает экспрессию. В целом синонимический ряд слов со значением ‘душевная боль, страдание’ в словацком языке необычайно обширен, но преобладают в нем стилистические нейтральные наименования, часто общие с чешским языком (ч. *trápení* и сл. *trápenie*), или слова иной стилистической ориентации (например, устаревшее *obida*), или высокие слова, отражающие индивидуально-авторское, а не общественное эстетическое восприятие.

Чешская и словацкая лексика, маркированная высокой коннотацией, содержит довольно много общих, т.е. близких по форме и семантике, слов со сходными переносными значениями, например, ч. *brázdit* и сл. *brázdiť*, ч. *kořenit* и сл. *korenit'* ‘иметь проис-

хождение’, ч. *ramcovat* и сл. *rámcovat'* ‘ограничивать’. В отдельных же случаях, однако, один и тот же образ носители чешского и словацкого языков фиксируют по-разному. Соотнесенность, например, верхней части церковного храма, его свода или купола с небесной сферой в словацком языке нашла отражение в высоком слове *báň* ‘небесный свод’, от *báň* ‘свод’, в то время как у чехов эта связь проявилась в глаголе *klenout se*, от *klenba* ‘свод’, закрепившемся в их сознании как постоянный компонент в обозначении радуги (*duha se klene*), часто воспеваемой в фольклоре, прозе и поэзии.

В целом же семантический перенос более типичен и характерен для чешских высоких слов, чем для словацких. В чешском языке больше слов, которые в высокой сфере выступают в ином, переносном по сравнению с общеупотребительным чешским языком значении, причем с более выразительным отрывом от исходного, чем в словацком языке, например, ч. *bádat* ‘размышлять’ (< *bodat* ‘колоть’), *list* ‘письмо’ (< *list* ‘часть растения’), *ražení* ‘характер’ (< *razit* ‘чеканить’), *rozpřít (rozhovor)* (< *přít* ‘прясть’), *plísnit* ‘ругать’ (< *plíseň* ‘плесень’); сл. *koristiť* ‘грабить’ (< *koříst* ‘добыча’), *taženie* ‘военный поход’ (< *táhat* ‘тянуть, тащить’), *tvrdza* ‘крепость, цитадель’ (< *tvrdý* ‘твердый, крепкий’).

В высокой сфере словацкого языка в свою очередь, как представляется, более выразительно выступает форма слова, которая, возможно, несколько в большей степени, чем в чешском языке, несет эстетическую нагрузку, что и составляет отчасти специфику словацкой языковой картины мира, по сравнению с чешской. Форма слова в словацком языке несколько чаще, чем в чешском языке, оказывается самодостаточной для выражения высокости. Такие словацкие книжные наименования, как например, *hlahol* ‘звон колоколов’, *hlaholit'* ‘звенеть (о колоколах)’ или *húst'* ‘играть на каком-либо музыкальном инструменте’, восходящие к междометиям, как представляется, более ярко отражают мир звуков, по сравнению с такими высокими же чешскими словами, как например, заимствованное в своей основе *tónina* ‘специфическая осо-

бенность чего-либо' или *píseň* 'стихотворение, поэма', которые тоже „родом“ из мира звуков, но отражают его более опосредованно. Возможно, более выразительное отражение в языке возмущенного отношения к звукам связано у словаков с наличием на их территории гор, усиливающих впечатление от звуков.

Понятие высокого слова тесно связано с развитием материальной основы литературного языка, т.е., по В.В. Колесову, „с массивом образцовых текстов“ (Колесов 1999, с. 21), который складывается у народа на протяжении веков. Вследствие того, что чехи за один только XIV в. написали, пожалуй, больше на своем языке, чем словаки на своем до конца XVIII в., формирование у словаков своего собственного, словацкого ощущения и понимания высокого слова началось лишь с середины XIX в., когда они начали писать на едином кодифицированном Л. Штуром языке. И первым шагом на пути выработки своего собственного, словацкого понимания возвышенности слова явилось отношение словаков к богемизмам, т.е. заимствованиям из близкородственного чешского языка, которые в самом большом на сегодняшний день толковом шеститомном словаре словацкого языка выступают именно как книжные наименования. Интерпретация словаками богемизмов в своем языке как высоких слов отражает большую роль чешского языка именно для письменной сферы словацкого языка. Вместе с тем трактовка богемизмов как книжных слов способствовала выведению заимствований из близкородственного чешского языка за пределы стилистически нейтрального общеупотребительного словацкого языка, что для словаков на первом этапе развития литературного языка было очень важно, чтобы получить основу для противопоставления устной и письменной форм речи, на которой можно в дальнейшем шлифовать и оттачивать стилистическое варьирование, которое складывается в процессе использования своего собственного языка на письме, что в более активной мере происходило в прошлом у чехов, чем у словаков. Чешское происхождение большинства словацких высоких наименований представляет собой самую яр-

кую особенность разряда книжных слов в словацком языке, по сравнению с чешским.

Таким образом, словацкая книжная лексика в своей основе носит преимущественно заимствованный характер. То же самое, однако, по существу, можно сказать и о чешской книжной лексике. Это сходство объясняется временем формирования книжного пласта их лексики, которое для чехов и словаков совпало с периодом их национального возрождения в начале XIX в. когда на щит были подняты идеи бывшего славянского единства, и словари чешского и словацкого языков стали бурно обогащаться заимствованиями, но теперь уже не из латыни, немецкого или венгерского языков, как прежде, а из братских славянских языков. Чешский язык заимствовал в этот период высокие слова преимущественно из русского (Лилич 1982); для словацкого языка было естественным принимать слова главным образом из близкородственного чешского, которые были высокими уже вследствие того, что были богемизмами, а по форме лишь незначительно отличались от существующих параллельно словацких наименований, ср. например, чешские стилистически нейтральные обозначения *obličej*, *řadit*, *šřit se* и их словацкие книжные корреляты в тех же значениях *obličaj*, *radit'*, *šřit' sa*.

Словацкая лексика XX в., особенно последнего времени, обнаруживает более ускоренную динамику своего развития, по сравнению с чешским языком. В сфере высокой лексики словацкого языка заметно стремление создать вместо богемизмов как бывших носителей признака стилистической приподнятости, свой, словацкий фонд возвышенных наименований путем возрождения древних форм (например, *obecat'* 'посвящать', от *obět'* 'жертва' или *odťažitý* 'абстрактный') или образования новых (*odprirodniť sa* 'утратить человеческую сущность').

Таким образом, как представляется, для книжности мало формы, семантики и переноса значения. Для наделения слова ореолом возвышенности необходимо, вероятно, чтобы все это было

связано с какой-либо высокой духовной идеей, закреплённой в произведении искусства и увековеченной в памяти народа.

Сравнение чешских и словацких книжных наименований обнаруживает более высокую степень культивированности, развитости, „натренированности” в выражении высокости у чехов, по сравнению с некоторой расплывчатостью, неустойчивостью, совмещением с переносностью этого выражения у словаков. Более раннее приобщение чехов через свой язык к европейскому литературному процессу (Porák 1983) способствовало более раннему формированию устойчивых традиций высокого стиля, основанных на познании духовного через материальное, на любви к природе, что в свою очередь закладывало фундамент для эстетизации общественного сознания чехов.

4. Экспрессивная лексика современного чешского и словацкого языков

К экспрессивной лексике относятся наименования, в семантике которых кроме объективно-понятийного признака „представлены в разных комбинациях компоненты оценочного, эмоционального, образного и интенсивно-количественного характера, органически связанные друг с другом” (Кузнецова 1989, с. 186). Без коннотативной лексики не может обойтись ни один язык. Номинативная и коннотативная лексика так же тесно связаны друг с другом, как разум человека с его чувствами.

Коннотативная лексика в историческом аспекте, как правило, не исследуется. Вероятно, это объясняется прежде всего объективными причинами – в памятниках письменности она представлена в высшей степени скупой. Вместе с тем сопоставление экспрессивной лексики чешского и словацкого языков позволяет, на наш взгляд, увидеть движение и в этой части словаря.

Представляется, что общественно-осознанная экспрессивная лексика народа, находящая отражение в словарях общеупотребительного языка, отличается консерватизмом своего развития, что на первый взгляд может показаться парадоксальным, так как

в живой речи экспрессивы могут возникать на каждом шагу. Этот консерватизм, по-видимому, объясняется тем, что для выражения чувств, в отличие от понятий, часто достаточным оказывается единственно звук, который с определенной семантикой закрепляется в национальном сознании. Недаром экспрессивы часто образуются от междометий. В каждом языке есть звуки, наиболее предрасположенные, по сравнению с другими, нейтральными, к выражению чувств и эмоций. Если развитие языка идет в направлении от выражения чувственного к выражению интеллектуального, что относится и к лексике, то экспрессивный ее разряд по времени формирования должен быть очень древним. Эту древность можно проследить на примере анализа формы чешских и словацких экспрессивов и их семантики. По форме некоторые из них связаны еще с праславянской системой склонения имен (ч. и сл. *babra* ‘копуша, размазня’), а по семантике подавляющее большинство экспрессивов представляет собой слова, характеризующие человека по разным признакам: внешнему виду (ч. и сл. *hrbáč* ‘горбун’), внутренним качествам (ч. и сл. *nadutec* ‘гордец, спесивец’) и т.д., что и составляет, вероятно, исходное ядро всей экспрессивной лексики.

Изменения в номенклатурной стороне коннотативной лексики во времени, как представляется, связаны с тем, на что обращено выражение эмоций и оценки у носителей чешского и словацкого языков в процессе исторического развития. Если на более ранних этапах этого развития коннотация преимущественно охватывает сферу быта, семьи, человеческих отношений, обеспечения жизнедеятельности человека вообще, то в дальнейшем появляются интеллектуальные коннотативы, отражающие все более широкое вовлечение индивидуального сознания носителей чешского и словацкого языков в общественное. В связи с этим в чешском языке, возможно, несколько больше экспрессивов второго типа, а в словацком первого. Словацкий язык большую часть своей истории просуществовал в форме свободных диалектов, основу которых составляет живая, не связанная никакими ограничениями народ-

ная речь, что и наложило отпечаток на коннотативную лексику, которая в словацком языке, в отличие от чешского, характеризуется, например, более интенсивным использованием звукового состава или более широким распространением такого явления, как конвертируемость словообразовательных формантов: например, суффикс *-k* в словацком языке выступает средством выражения экспрессии на уровне всех знаменательных частей речи (сл. *chvil'ka, bol'kať, milky, tiško*), а не только существительных, как в чешском.

Сравнение внешней формы чешских и словацких экспрессивов показывает, что звуковая или фонетическая выраженность экспрессии более ярко, отчетливо и активно проявляется в словацком языке, чем в чешском. Это обеспечивается не в последнюю очередь, тем, что словацкий язык обладает большим, чем чешский, количеством звуковых возможностей для выражения экспрессии (кроме общих с чешским языком шипящих *č, š, ž*), словацкий имеет *ľ, dz, dž, g*.

Выраженность экспрессии на словообразовательном уровне тесно связана с грамматическим строем языка. Средством выражения отношения человека к называемому явлению в структурном плане выступают чаще всего разнообразные суффиксы.

Для выражения эмоционально-оценочного отношения широко используются как специфические коннотативные суффиксы, так и суффиксы, общие с денотативной системой. В отличие от чешского языка, где, например, суффиксы отвлеченных понятий *-ava, -ina, -ost* не имеют соответствующего коррелята в коннотативной системе, в словацком языке экспрессивную функцию выполняет один из этих суффиксов, а именно *-ava* (сл. *húšťava, páľava, vyšává*), который одновременно обслуживает и денотативную систему словацкого языка наряду с суффиксами *-ina* и *-ost*.

Рассмотрение экспрессивов с точки зрения их структуры в чешском и словацком языках позволяет отметить, что в коннотативной системе словацкого языка шире, чем в чешском, задействованы средства денотативной словообразовательной и морфо-

логической системы языка, в то время как чешский язык активнее проявляет внутреннюю смысловую насыщенность, отчетливо проступающую в процессах, близких к явлениям вторичной номинации

Выражение экспрессии на лексико-семантическом уровне связано с явлением вторичной номинации на основе тропа, имеющего характер метафорического переноса. В словацком языке, например, названия музыкальных инструментов, таких, как *basa* 'контрабас' или *harfa* 'арфа', часто употребляются по отношению к полным женщинам. Однако в целом представляется, что коннотация на основе тропа более характерна для чешского языка, где несколько больше подобных экспрессивов (*babince, ced'ak, huňáč, mazany*), по сравнению со словацким языком. В системе двух близкородственных языков именно коннотативная система в наиболее значительной степени отражает своеобразие и специфические особенности каждого языка, так как именно коннотация, в отличие от номинации, более тесно связана с таким емким понятием, как человеческая оценка.

5. Неологизмы современного чешского и словацкого языков

Развитие лексики во времени обеспечивается главным образом постоянным притоком новых слов. Неологизмы обнажают механизмы развития лексики, которые впоследствии скрываются временем. Они показывают, что проходило это развитие всегда, во все времена и что стимулировало это развитие движение вперед во времени. Неологизмы свидетельствуют о том, что движущими силами развития языка вообще и лексики в частности выступают изменения в объективной реальной действительности, в процессах ее познания человеческим разумом, подвижек в уровне национального самосознания носителей языка, а также в развитии самого языка. Неологизмы – это наименования конкретного явленного времени, каковыми были когда-то историзмы и архаизмы, из которых, однако, со временем выветривается аура или атмосфера жизни в определенный момент истории и они

постепенно превращаются в атрибуты памяти. Чем древнее слово, тем более скрыты от нас начальные этапы его жизни в языке, что, наоборот, особенно ярко демонстрируют неологизмы, которые преимущественно и изучаются именно в аспекте вхождения их в систему действующего языка.

Среди неологизмов современного чешского и словацкого языков, как и среди чешских и словацких историзмов и архаизмов, много иноязычных слов, но только теперь – это уже не германизмы или мадьяризмы, а слова английского происхождения. Однако, неологизация лексики в определенные периоды ее развития обеспечивается, главным образом, не вхождением в нее абсолютно новых чужих слов, но прежде всего процессами преобразования своих старых наименований. В связи с этим интересно отметить, что как среди архаизмов, так и среди неологизмов преобладают словообразовательные варианты к уже существующим словам, что способствует продолжительной стабильности исконной лексики по сравнению с заимствованной в процессе исторического развития языка.

Лексические неологизмы современного чешского и словацкого языков, в том числе заимствования, исследуются, как правило, в рамках их лексико-частеречной характеристики (существительные, глаголы, прилагательные, наречия, устойчивые обороты) с выделением в каждом из отмеченных разрядов наиболее продуктивных в настоящее время как сходных, так и отличительных для чешского и словацкого языков словообразовательных моделей.

Семантическая неологизация словаря современного чешского и словацкого языков проявляется в образовании у слов новых значений, что также отмечено как сходными (ч. *oslovit* и сл. *oslovit'*), так и отличительными для чешского и словацкого языков реализациями (ч. *hlušina* и сл. *adept*).

Неологические процессы в чешском и словацком языках характеризуются активизацией употребления в недавнем прошлом пассивной лексики (ч. *nařknout* и сл. *profesijný*). Однако наиболее

яркое выражение неологизация словаря современного чешского и словацкого языков находит в стилистической раскрепощенности слов, в сближении устной и письменной форм речи, в образовании разговорных неологизмов (ч. *drsňák* и сл. *domovák*) что стало возможным с демократизацией всей общественной жизни чехов и словаков в конце XX в. При этом чешские разговорные неологизмы, активно проникающие и в письменную речь, обнаруживают большее разнообразие словообразовательных типов, чем словацкие. В чешских стилистически маркированных неологизмах (просторечия, эмоционально-экспрессивные выражения, сленг, вульгаризмы, каламбуры и т.д.) также шире, чем в словацких, используются заложенные в языке выразительные потенции. Вместе с тем в целом, как представляется, возрастает самостоятельность и независимость в образовании и употреблении новых слов в словацком языке, чему в немалой степени способствуют и изменения в условиях контактирования словацкого языка с чешским, сложившихся после разделения Чехословакии на два независимых государства.

* * *

В целом можно сделать вывод, что в процессе исторического развития форма чешских слов претерпела более существенные изменения, по сравнению со словацкими, что углубило различия между языками чехов и словаков. Анализ лексики чешского и словацкого языков показывает, что в языковом сознании словаков отражается та историческая особенность, что вследствие неблагоприятных общественно-политических условий, по существу, они не писали на родном общенациональном языке до XVIII в. В истории чешского народа также был трехвековой период существования в условиях общественно-политической несвободы, характеризовавшийся менее активным использованием чехами своего национального языка, ограничением сфер его употребления, ослаблением норм. Однако чехи подошли к этому периоду с высоко развитым литературным языком, нормы которого были

закреплены в Кралицкой Библии. Возрождение чешского национального языка, начавшееся с конца XVIII в., было направлено на восстановление расшатавшихся за предшествующий период норм его письменной формы.

Й. Добровский, кодификатор современного чешского литературного языка, узаконил для письменного общенационального чешского языка формы языка Кралицкой Библии, чем, по существу, и была восстановлена прервавшаяся связь времен в общественно-национальном сознании чехов. Период же неполноценного функционирования чешского языка в эпоху Габсбургской монархии вызвал к жизни такой феномен чешской языковой действительности, как *obecná čeština*. Возникшая как среднечешский интердиалект, *obecná čeština* активно развивается, приобретая черты общеэтнического средства устного общения и в определенной степени конкурируя с кодифицированным литературным языком.

Словаки подошли к концу XVIII в. с тремя культурными диалектами, которые формировались в словацком языковом пространстве на протяжении XV–XVIII вв. Их общественно-национальное сознание в этот период не было еще выгранено словацким, в языковом проявлении оно было чешско-словацким, так как писали словаки на языке с чешской основой. В штуровский период, по сути, впервые произошло основное функциональное разделение на устную и письменную форму языка словацкого этноса. До Л. Штура языковое сознание словаков определялось преимущественно устной формой существования их языка.

Основное отличие рассмотренной чешской лексики от соответствующей словацкой заключается в более выраженной функциональной расслоенности и в более четкой стилистической дифференциации слов. Особенностью словацкой лексики является несколько слабее синтаксически дифференцированная полилексия на фоне достаточно отчетливо выраженной полисемии в чешском, что свидетельствует о более широком использовании смысловых потенциалов лексических единиц в процессе словоупотребления.

Библиография

- А р у т ю н о в а Н.Д., 2000, *Наивные размышления о наивной картине мира*, [в:] *Язык о языке*, под ред. Н.Д. Арутюновой, Москва.
- Г у с е в Л.Ю., 1995, *Метафорическое наименование фольклорного героя как способ выражения эстетического идеала*, [в:] *Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы*, Москва, т. 2.
- К о л е с о в В.В., 1999, *Жизнь происходит от слова...*, Санкт-Петербург.
- К р ы с и н Л.П., 1996, *Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни*, [в:] *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*, Москва.
- К у з н е ц о в а Э. В., 1989, *Лексикология русского языка*, Москва 1989.
- Л и л и ч Г.А., 1982, *Роль русского языка в роазвитии словарного состава чешского литературного языка*, Ленинград.
- Р а д б и л ь Т.Б., 1995, *Языковая картина мира как коррелят классической дихотомии «язык – речь»*, [в:] *Лингвистика на исходе XX века. Итоги и перспективы*, Москва.
- Г о л с т о й Н.И., 1988, *История и структура славянских языков*, Москва.
- Ш а й к е в и ч А.Я., 1999, *Пушкин и Мицкевич: Опыт лексического сравнения*, „Известия РАН СЛЯ” LVIII, Н 3.
- Язык и культура. Факты и ценности*, 2001, ред. Е. С. Кубрякова, Т. Е. Янко, Москва.
- H a b o v š t i a k A., 1983, *Slova latinského pôvodu v slovenských nárečiach*, „Jazykovedné štúdie” XVIII.
- K o t u l i č I., 1982, *Z predbernolákovskej slovenskej jazykovednej terminológie*, „Jazykovedné štúdie” XVII.
- M a j t á n M., 1970, *Slovenské názvy mesiacov*, „Kultúra slova” IV, č. 5.
- N ě m e c I., 1970, *Nová slova Husova a J. A. Komenského*, «Slovo a slovesnost» XXXI.
- P a l k o v i č K., 1974, *O slovenských názvoch mesiacov*, «Jazykovedné štúdie» XII.
- P o r á k J., 1983, *K stylové diferenciaci v starší češtině*, „Slavica Pragensia” XXVI.
- S k l a d a n á J., 1995, *Štylistické hodnotenie niektorých lexikálnych jednotiek z obdobia 50.–80. rokov*, [in:] *Spisovná slovenčina a jazyková kultura*, Bratislava.
- Synonymický slovník slovenčiny*, Bratislava 1995.
- T ř e š t í k D., 1975, *O Kosmovi a jeho »Kronice«*, [in:] *Světová četba: Kosmova »Kronika česká«*, přel. K. Hrdina, Praha.

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOTY

Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych, pod redakcją Teresy Zofii Orłoś, Kraków 2003, 385 s., ISBN 83–2331–732–1.

W związku ze zwiększonym zainteresowaniem nowoczesnej lingwistyki badaniami kontrastywnymi języków słowiańskich pojawił się szereg interesujących, teoretycznych rozpraw o charakterze komparatystycznym (por. np. prace E. Lotki: *Čeština a polština v překladačské a tlumočnické praxi*, 1986; *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny*, 1997), jak również o charakterze bardziej praktycznym, do których należy m.in. publikacja E. Lotki z roku 1992 *Zrádná slova v polštině a češtině. Lexikografický pohled a slovník*. Tej problematyce jest również poświęcona recenzowana nowa praca zbiorowa *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych*, wydana w tym roku w Wydawnictwie Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. W spisie autorów tej interesującej publikacji możemy znaleźć nazwiska znanych lingwistów (Edwarda Lotki, Teresy Zofii Orłoś czy Henryka Wróbla), jak również nazwiska młodszych badaczy (Renaty Bury, Doroty Dudek-Bielec, Joanny Hornik i Joanny Korbut).

Rezultatem kilkuletniej współpracy wyżej wspomnianych językoznawców – w ramach międzynarodowego projektu badawczego w dziedzinie lingwistyki komparatywnej – jest wydany właśnie słownik, gromadzący i publikujący praktyczne wyniki badań w zakresie problematyki tzw. wyrazów zdradliwych, homonimów (zwanych również *faux amis*, *ložnyje družja perevodčika*, *falszywymi przyjaciółmi tłumacza*). Praca ta nie jest wyrwana z kontekstu badawczego, swą zawartością i zamierzeniem nawiązuje do wyżej wspomnianej publikacji Edwarda Lotki, zawierającej, oprócz praktycznej części materiałowej, również cenną część teoretyczną, którą doceni każdy, kto chciałby się lepiej orientować w danej problematyce (zdefiniowanie pojęć, szczegółowa klasyfikacja typów tzw. zdradliwości leksykalnej i semantycznej itp.).

Wiadomo, że wzajemne, genetyczne pokrewieństwo języków słowiańskich, w tym również pokrewieństwo języka czeskiego i polskiego, może w komunikacji wywoływać u użytkowników mylne wrażenie bliskości i pozornej pewności. Należy więc pamiętać o typologicznych różnicach obu wymienionych języków, mogących być przyczyną wielu językowych konfliktów (pomyłek i nieporozumień, a nawet likwidacji aktu komunikacji). Do nich również należą tzw. wyrazy zdradliwe (niektórzy badacze używają szerzej rozumianego terminu *zludna ekwiwalencja*). Z tego punktu

widzenia najnowsza publikacja, omawiająca problematykę także w formie słownika, wydaje się bardzo pożyteczna i twórcza.

Słownik... zawiera czesko-polskie zdradliwe ekwiwalenty leksykalno-semantyczne i frazeologiczne, pochodzące z języka pisanego i mówionego i jest – według autorów – przeznaczony dla wszystkich, którzy interesują się językiem i kulturą bliższego, sąsiedniego narodu. Przede wszystkim jednak jest adresowany do wszystkich polonistów, bohemistów oraz tłumaczy tych języków.

Zgromadzony bogaty materiał pochodzi z wielu źródeł, w szczególności z następujących publikacji: E. Lotko: *Zrádná slova v polštině a češtině* (1992), M. Szalek, J. Nečas: *Czesko-polska homonimia* (1992), Z. Tarajło-Lipowska: *Kapoan Naopak. O czeskim dla Polaków, być może mało zaawansowanych, ale mocno zainteresowanych* (2000) oraz z istniejących źródeł leksykograficznych, przede wszystkim ze słowników opisowych i przekładowych.

Cały materiał słownikowy obejmuje 1840 par haseł, ułożonych alfabetycznie i jest podzielony na dwie duże części. W pierwszej części – materiałowo obszerniejszej – znajduje się słownik wyrazów zdradliwych; drugą tworzy mniej obszerny, jednak pod względem treści równie interesujący słownik zdradliwych frazeologizmów. Zgodnie ze słowami autorów w słowniku znalazły się wyrazy zdradliwe, podobnie lub identycznie brzmiące w obu językach, różniące się jednak częściowo lub całkowicie znaczeniem (np. czes. *plyn* – pol. *gaz*; pol. *plyn* – czes. *tekutina*). Lista obejmuje także podobnie brzmiące wyrazy etymologicznie pokrewne, których brzmienie determinują określone zasady fonetyczne (np. zgłoska czes. *la, ra* między spółgłoskami odpowiada pol. zgłosce *lo, ro*; por. czes. *prachy* – pol. *prochy*).

Dużą zaletą recenzowanego słownika jest także dobrze przemyślane i logiczne, przejrzyste opracowanie haseł słownikowych. W orientacji pomagają dodatkowo kwalifikatory (gramatyczne, kwalifikatory terminów specjalistycznych lub kwalifikatory stylistyczne), którymi poszczególne hasła są opatrzone. Wizualnym pomocnikiem, ułatwiającym pracę ze słownikiem, jest wyraźne, graficzne opracowanie haseł słownikowych (wytluszczone hasła, numerowanie znaczeń) oraz konsekwentny, jednolity sposób opisu jednostek. Wszystkie informacje gramatyczne (przede wszystkim rodzaj, także aspekt i liczba), które autorzy postanowili użytkownikowi przekazać, korelują z pragmatycznym charakterem publikacji i na potrzeby użytkowników są wystarczające.

Bardzo interesujący materiał językowy przedstawia lektura drugiej części słownika, zawierająca ponad 380 par frazeologizmów wraz z 70 czeskimi związkami frazeologicznymi, bez ich polskich ekwiwalentów (ogółem słownik obejmuje 450 jednostek frazeologicznych). Wszystkie zebrane jednostki frazeologiczne zostały, z formalnego punktu widzenia, podzielone na jednostki nominalne, werbalne oraz porównania. Najliczniejszą grupę (300 jednostek) stanowią jednostki werbalne (por. czes. *natáhnout bačkory* – pol. *wyciągnąć kopyta*) wraz z porównaniami (por. czes. *být černý jako bota* – pol. *czarny jak smoła*). Zdradliwość na poziomie jednostek wielosłownych przejawia się między innymi zmianą komponentów (czes. *koupit zajíce*

v pytlí – pol. *kupić kota w worku*), odmienną obrazowością (czes. *velké zvíře* – pol. *gruba ryba*). Wśród zgromadzonego materiału znajduje się niewielka ilość dwujęzycznych frazeologicznych homonimów (identycznych lub podobnie brzmiących, lecz o innym znaczeniu). Jeżeli jednak występują, ich zdradliwość dotyczy niektórych z ich bazowych słów (por. przykład podany przez autorów: czes. *frajer* – pol. *elegant, modniś*; pol. *frajer* – czes. ‘naiwniak’; dlatego też czes. pot. *těžký frajer* – pol. pot. *modniś, elegancik*; pol. *ciężki frajer* – czes. ‘straszny naiwniak’; s. 333).

Možna powiedzieć, že oceniana práca zbiorowa jest kolejną publikacją, ktorá vyplnia biele plamy v dziedzine kontrastívneho badania jazykov sloviaňskich. *Czesko-polski słownik zdradliwych wyrazów i pułapek frazeologicznych* stanie się z pewnością niezbędnym słownikiem w – nie tylko prywatnych – bibliotekach studentów, wykładowców bohemistyki i polonistyki (czy innych filologii słowiańskich), a także tłumaczy obu języków.

Jednak język nieustannie się rozwija, a jego zasób słowny wzbogaca, dlatego też mamy nadzieję, že również autorzy recenzowanej publikacji w przyszłości uzupełnią dotychczasowy, bogaty materiał o nowe „zdradliwe“ jednostki. O tym, že wydanie słownika wyrazów zdradliwych nie jest ostatnią pracą z tego zakresu wspomnianego na początku zespołu autorskiego świadczą sygnalizowane wydania tekstów podręcznikowych, które problematykę wyrazów zdradliwych wprowadzają do procesu dydaktycznego (w druku znajduje się publikacja *Czesko-polska zhudna ekwiwalencja. Materiały pomocnicze dla studentów, polskich bohemistów i českých polonistów*).

Ivana Dobrotová, Olomuniec

Eva Mrhačová, Renáta Ponczová, *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník*, Filozofická fakulta Ostravské univerzity a nakladatelství Tilia, Ostrava 2003, 268 s., ISBN 80–86101–75–4.

Knihu autorek Evy Mrhačové a Renáty Ponczové *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice. Česko-polský a polsko-český slovník* vydala filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě ve spolupráci s nakladatelstvím Tilia v Šenově u Ostravy v roce 2003. *Notabene*, Eva Mrhačová je autorkou řady publikací z oborů srovnávací slavistika, rusistika, bohemistika a teorie překladu. Tato práce je druhou publikací z řady dvojjazyčných tematických frazeologických slovníků.

Jak naznačuje samotný název knihy, jde především o česko-polský a polsko-český slovník. Ale nejen to, knihu můžeme rozdělit do dvou částí. První část obsahuje *Úvod* (s. 9–26) a druhá, stěžejní část s názvem *Zvířata v české a polské frazeologii a idiomatice* (s. 35–263), obsahuje *Česko-polský slovník* (s. 37–157) a *Polsko-český*

slovník (s. 159–263). Na konci první části knihy jsou uvedeny *Zkratky kvalifikátorů a grafické symboly používané v knize* (s. 33) a celou publikaci uzavírá *Literatura* (s. 265–268), která obsahuje 65 položek.

První část (*Úvod*) však kromě kvantitativních údajů obsahuje i dosti rozsáhlé informace o samotném třídění frazeologie, do níž autorky řadí:

[...] všechny víceslovné útvary, jimž je společná formální i obsahová ustálenost, závaznost a obraznost, tj. celou řadu víceslovných pojmenování od takových součástí textu, jakými jsou lexikalizovaná přirovnání a rčení různého původu a charakteru (lidová, knižní, literární včetně biblistů) sloužící jako „stavební materiál“ textu, až po samostatné mikrotexty, jakými jsou lexikalizované charakteristiky (nadávky, lichotky) a jednotky paremiologické – přísloví a pořekadla (včetně lidových pranostik) (s. 9).

Zde se autorky vyslovily také na téma základních pojmů ve frazeologii. Pro čtenáře je však důležité především chápání frazeologické jednotky, kterou je podle autorek:

[...] formálně i obsahově ustálené, závazné (a tudíž reprodukovatelné) obrazné spojení slov (od spojení dvojjmenných až po mikrotexty) znakové povahy, mající složku sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupuje jako frazém) (s. 9).

Na základě této definice sestavily autorky index jednotek, které pak zařadily do slovníku a pro které hledaly ekvivalenty ve druhém jazyce.

Autorky sestavily slovník z hlediska tematického dělení, jež je podle nich velmi důležité. Uvádějí, že v české a polské frazeologii převažují dva tematické celky, jejichž funkce je v celé frazeologii velmi podstatná a důležitá. Jde o názvy částí lidského těla, kterými se Eva Mrhačová zabývala již dříve, a názvy zvířat, jimž autorky věnují tuto publikaci.

Kniha má za úkol „registrovat české a polské frazémy, které vznikly na bázi zooapelativ a jsou funkční“ (s. 11). Autorky dále uvádějí informace o tom, jak shromáždily použitý materiál a jak si ho ověřovaly. Životnost korpusu, který sestavily na základě prostudované literatury, byla ověřena dotazníkovou formou. V případě české části korpusu to byli respondenti z Moravy a Slezska, rozdělení do tří generací: starší (do 60 let, 50 respondentů, z nich kolem 50% s vysokoškolským vzděláním), střední (do 40 let, 50 respondentů, z nich kolem 50% s vysokoškolským vzděláním) a mladá (do 40 let, 50 respondentů, z nich kolem 50% s vysokoškolským vzděláním), v případě polštiny šlo o skupinu 30 respondentů-vysokoškoláků z oblasti Krakova. Takovýto přístup můžeme chápat jen jako sondážní, protože skupiny respondentů by měly být v případě obou jazyků vyrovnané a ve větším počtu. Z tohoto důvodu jde spíše o materiálovou sondu, a ne ověřování. Stejně je tomu v případě závěru (že v mluveném jazyce ubývá rčení a především parémii), k němuž autorky došly. Lze ho chápat spíše jako teze než jako výsledek zkoumání materiálu.

Dále následuje kvantitativní analýza, podle níž je v českém korpusu obsaženo 342 názvů zvířat neboli zooapelativ a jejich deminutivních a adjektivních derivátů a v pol-

ském korpusu 250 zooapelativ a jejich deminutivních a adjektivních derivátů. Tyto korpusy se staly podkladem k vytvoření oboustranného frazeologického slovníku. Jeho česko-polská část obsahuje 1428 frazémů, z čehož je 787 lexikalizovaných přirovnání, 408 rčení, 87 ustálených charakteristik a 146 parémií, a polsko-česká část zahrnuje 1299 frazémů, z čehož je 450 lexikalizovaných přirovnání, 483 rčení, 38 ustálených charakteristik a 382 parémií.

Autorky se v *Úvodu* věnují také „typologii frazeologických jednotek v česko-polském a polsko-českém slovníku“. Jde nejen o teoretický výklad, ale i analýzu shromážděného materiálu. V této kapitole se zabývají rozdělením a kvantitativní analýzou lexikalizovaných přirovnání, ustálených charakteristik, pořekadel a přísloví a pranostik; to vše na bázi zooapelativ. Pro lepší orientaci jsou v této části uvedeny také seznamy všech shodných českých a polských nominálních a verbálních přirovnání se zooapelativem jako bazovým slovem obsažených v samotném slovníku. Autorky uvádějí také nejdůležitější komparátory, jimiž bývají přirovnání uvedena.

Kapitola *Struktura a charakter hesla v česko-polské a polsko-české části slovníku* obsahuje podrobné informace o jednotlivých částech hesla a vysvětluje posloupnost řazení jednotlivých frazeologických jednotek. Autorky zvolily následující postup: na prvním místě stojí frazeologické jednotky jako součásti textu, které zahrnují ustálená přirovnání s komparátorem – nominální povahy, např. *tvrdohlavý jako beran – uparty jak baran*; verbální povahy, např. *syčet jako had – syceć jak wąż* a rčení (lidová, literární, biblismy) – nominální povahy, např. *novinářská kachna – kaczką dziennikarską*; verbální povahy, např. *dělat z komára vola – robić z komara wola* a frazeologické jednotky jako ucelený, samostatný mikrotext, kam spadají ustálené charakteristiky – nominální povahy, např. *Kráva jedna (pitomá)! – Głupia krowa!*; verbální povahy, např. *To je (ale) (učiněný) slon! – To prawdziwy słon!* a parémie (včetně lidových pranostik), např. *Když není kocour doma, myši mají pré! – Myszy tańczą, gdy kota nie czują*. Uvnitř hesla jsou příklady řazení.

Druhá část knihy je rozdělena na *Česko-polský slovník* (s. 35–157) a *Polsko-český slovník* (s. 159–263). Heslem je zooapelativum (české pro českou část a polské pro část polskou), na jehož základě byla vytvořena frazeologická jednotka. Dále následují možné varianty frazeologismu (české pro českou část a polské pro část polskou), které tvoří takzvanou frazeologickou řadu (např. *mravenec – být pilný jako mravenec/mraveček* \diamond *včela/včelka/včelička*). Následně je uveden jeho ekvivalent ve druhém jazyce (např. *byť pracowity jak mrówka* \diamond *pszczoła/pszczołka*). V případě, že tento ekvivalent v daném jazyce chybí, následuje sémantická definice frazeologického hesla. Heslo uzavírá příkladové užití frazeologické jednotky ve větě (např. *Nechodte na ten film, je to »drasták«, celou dobu mi běhali mravenci po zádech*). Heslo může obsahovat rovněž tři typy kvalifikátorů, a to kvalifikátor stylistický, kvalifikátor původu a frekvenční kvalifikátor.

Dle mého názoru se autorkám podařilo splnit svůj cíl, a to shromáždit co největší počet frazeologických jednotek se zooapelativem jako bazovým slovem. První, teoretická část knihy je psána srozumitelným jazykem, který bude pochopitelný i pro neo-

dbornou veřejnost. Rovněž jednotlivá hesla ve druhé, slovníkové části, jsou dostatečně přehledná na to, aby se v nich uživatel snadno orientoval. Slovník bude zcela jistě výbornou příručkou nejen pro překladatele a tlumočníky z polštiny do češtiny a z češtiny do polštiny, ale také pro studenty a vědecké pracovníky oborů na katedrách polonistiky, slavistiky a bohemistiky. Podle výsledků dotazníkového průzkumu, který autorky provedly, je zřejmé, že i přesto, že v mluvené řeči neustále vznikají ustálená přirovnání a charakteristiky, rčení, parémie a pranostik rapidně ubývá. Proto si myslím, že kniha může být zajímavá rovněž pro běžné uživatele českého či polského jazyka, jež by po jejím přečtení mohli začít některé frazeologické jednotky znovu používat.

Kateřina Sobotíková, Ostrava

Hana Sodeyfi, Stefan Michael Newerkla, *Tschechisch. Faszination der Vielfalt. Lehrbuch für Anfänger und Fortgeschrittene*, Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2002, 604 s., ISBN 3-447-04623-6.

Na konci roku 2002 vyšla v německém nakladatelství Harrasowitz velmi zajímavá učebnice češtiny pro cizince. Její autoři, Hana Sodeyfi a Stefan Michael Newerkla, v ní zúročili bohaté praktické zkušenosti, které získali při výuce češtiny na Ústavu slavistiky Vídeňské univerzity. Učebnice je proto důsledně vybudována na německo-českém jazykově kontrastivním/komparativním pohledu.

Na začátku učebnice je uveden přehled morfologické, zvukové a grafické stránky češtiny (zejména na základě již zmíněného německo-českého srovnání). Následuje 29 lekcí, jejichž strukturu můžeme označit jako tradiční: na začátku je obvykle uveden český text (na konci lekce přeložený do němčiny), dále následuje český rozhovor (imaginární? komunikanti Silvie – Jiří), poté cvičení různého charakteru a zaměření, pak krátký výklad jazykového či ortografického problému a na závěr každé lekce velmi podrobný slovníček řazený slovnědruhově a abecedně (často doprovázený tematickým či věcným slovníčkem – rodina, cestování, roční období, názvy období, lidské tělo apod.). V závěru knihy jsou ještě uvedeny seznamy pramenů a literatury, německý rejstřík gramatických termínů a rejstřík českých a německých slov. Učebnice je doplněna CD-nosičem, jenž obsahuje řadu textů mluvených českými mluvčími různého stáří, který pomáhá studentům jak rozvíjet schopnost rozumět českému mluvenému textu, tak i lépe poznat zvukové vlastnosti češtiny. Řada z těchto komunikátů je v psané podobě uvedena v učebnici (často na úplném konci lekce), což studentům umožňuje uvědomit si vztah mezi psanou a mluvenou podobou češtiny.

Výtvarná a grafická stránka učebnice je pojata velkoryse. Kromě fotografií, obrázků, map, schémat, přehledů apod., které mají komentářový nebo didaktický účel, obsahuje také kopie tiskovin praktického charakteru, jejichž znalost je pro cizince důležitá, jako jsou jízdanky, jídelní lístky či vstupenky. To samozřejmě přispívá nejen k „oživení“ výkladem zničeného studenta a obohacení výukových metod, ale také k názornosti výuky, v níž může být student seznámen s rozmanitými českými realiami. Velkoryse je však učebnice pojata svou informační nasyceností. Ve 29 hutných lekcích je obsažena téměř kompletní gramatika a základní slovní zásoba současné (spisovné) češtiny. Výklad je zvolen tak, jak už je to ostatně patrné z podtitulu, aby s učebnicí mohl pracovat úplný začátečník. Látka je proto řazena podle metody postupných kroků, tj. od jednoduššího ke složitějšímu. Přitom jsou složité jevy vysvětleny srozumitelně a zároveň bez nesprávných zjednodušení. Učebnice se velmi zdatně vyrovnává s komplikovanými jevy české gramatiky a pravopisu, které představují např. pád, gramatická kategorie životnosti, reflexivní *se, si* nebo vid. V těchto částech se plně projevuje odborná erudice (a pedagogický optimismus autorů), kteří například při vysvětlení pohyblivého *e* neváhají studenty poučit o lichých a sudých jerech a o jejich zániku či vokalizaci podle pravidla, kterému jsme si navykli říkat Havlíkovo. Autoři se také nebrání zvolit někdy ne zcela tradiční řešení výkladu některých problémů, jako je zohlednění vidu v systematické slovesných tříd, kde má každý vzor svou párovou vidovou variantu. Z hlediska gramatického popisu nové češtiny je to řešení překvapivé, avšak má své opodstatnění (podobným způsobem postupovaly nejstarší gramatiky češtiny pocházející ze 16. a 17. století). Při omezeném rozsahu práce je pochopitelné, že autoři výklad některých jevů jen naznačili (např. slovosled nebo frazeologie). Naopak je potřeba ocenit, kolik informací byli schopni v daném rozsahu zachytit, vysvětlit a procvičit.

Učebnice není orientována pouze na paměťovou či vědomostní stránku výuky jazyka. Její charakter je komplexní: obsahuje celou řadu cvičení, ve kterých se zvyšují komunikační dovednosti studenta češtiny a upevňují získané poznatky. Rovněž jsou do ní zařazeny úkoly zaměřené na překládání, výslovnost, pravopis apod. Přitom se klade důraz na aktivní (popř. interaktivní) studentovu práci. Navzdory tomu však učebnice není koncipována pro samouky, vyžaduje práci ve skupině a vedení pedagoga. Spolupráce s vyučujícím je nutná mimo jiné i proto, že cvičení nemají v učebnici uvedeno řešení.

Ještě v jednom ohledu se v knize odráží (pro Čecha velmi zajímavým způsobem) vídeňské zázemí H. Sodeyfi a S. M. Newerkly. Pro celou učebnici je totiž příznačná vídeňská (rakouská) perspektiva, kterou jsou česká kultura a český jazyk nazírány. Autoři náležitě, patřičně a citlivě akcentují to, co nás za více než 1000 let vzájemného sousedství a 400 let státního soužití sblížilo. Tímto způsobem se autoři snaží přivést studenty k hlubšímu zájmu o „české“ jako takové; přitom velmi umně využívají pro Rakušana, popř. Vídeňana zajímavé skutečnosti, že po určité době byla Vídeň druhým největším českým městem. Jistě to není jenom projevem pedagogicko-didaktické prozíravosti autorů, kteří se snaží zájemcům o jazyk zprostředkovat kulturu ja-

zyka, a tak zvýšit jejich motivaci, ale také projevem hlubokého a silného vztahu k češtině a Čechům.

Jako pozitivní hodnotím to, že autoři reflektují funkční, sociální a regionální rozrůznění češtiny, což souvisí také s tím, že do knihy zařadili české texty s různým funkčněstylovým zařazením (což bude jistě jedna dimenze podtitulu *Faszination der Vielfalt*). Lze se proto v učebnici setkat také s variantami hodnocenými jako: *umgangssprachlich – altagsprahlische Stil der Standardsprache – buchsprachlich – gehoben – veraltet – poetisch – regional – expresiv – Slangausdruck/Fachjargon – Gauner sprache*. Vzhledem k tomu, že v české odborné literatuře není význam těchto jednotlivých termínů (resp. jejich českých ekvivalentů) pojímán jednotně, mohly být (alespoň některé) vysvětleny. Přes tento otevřený přístup k stylovému rozrůznění češtiny dominuje v učebnici spisovná norma současného jazyka. Autoři uvádějí nespisovné varianty uměřeně, zejména pokud jde o češtinu obecnou. Zřejmě to souvisí také s tím, že publikaci zamýšlejí mimo jiné jako učebnici pro vysokoškolské studenty slavistiky, kteří se pochopitelně mají seznámit především se standardní podobou češtiny. Ostatně studenti němčiny se učí také spisovnou němčinu, a ne Plattdeutsch.

Učebnice Hany Sodeyfi a Stefana Michaela Newerkly představuje velmi povedenou a zdařilou učebnici češtiny, která snese nejpřísnější měřítko. Ač bezpečně vyhovuje odborným nárokům, je napsána srozumitelnou a zábavnou formou. Uspokojí proto požadavky všech zájemců, kteří se učí češtinu jako cizí jazyk, a to ať už mají lingvistické zázemí nebo ne. Po pečlivém prostudování této vídeňské učebnice bude student nejen vybaven bezpečnou znalostí gramatiky (včetně tvoření přechodníků) a rozvinutou slovní zásobou (která se neomezuje jen na lexikální jednotky spjaté s každodenním životem), ale bude také schopen češtinu aktivně a kultivovaně užívat.

Pavel Kosek, Ostrava

Jubileusz Profesora Rudolfa Šrámka

Profesor Rudolf Šrámek urodził się 15 stycznia 1934 r. w Ostrawie. Studia filologiczne ukończył na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu im. T.G. Masaryka w Brnie. Tutaj pod okiem swych nauczycieli – Franciszka Trávníčka i Wacława Máchka – uczył się prowadzić badania dialektologiczne, a następnie onomastyczne, toteż po ukończeniu studiów, w roku 1958, rozpoczął pracę właśnie w pracowni dialektologicznej Instytutu Języka Czeskiego Brneńskiego Oddziału Czechosłowackiej Akademii Nauk.

Swój pierwszy artykuł, dialektologiczny, poświęcony fonetyce i morfologii wschodnioopawskich gwar (dokładniej trzech wsi, w tym rodzinnej), opublikował rok później. Natomiast w roku 1960 ukazał się drukiem pierwszy artykuł Profesora Rudolfa Šrámka z zakresu onomastyki. Dotyczył on dwóch typów nazw miejscowych na Hlučinsku. Wówczas został włączony do pracy nad *Czeskim atlasem językowym*. Jednak badań onomastycznych nie zaprzestał, a wprost przeciwnie. Równoległe do prac nad atlasem zajmował się – wspólnie z Ladislavem Hosákem – opracowywaniem historyczno-etymologicznego słownika nazw miejscowych Śląska i Moraw, który drukiem ukazał się w 1970 (tom I) i 1980 (tom II) pod nazwą *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*. To zadecydowało, że po rezygnacji Franciszka Kopečného z udziału w pracach Komisji Nazw Miejscowych (Místopisná komise) na jego miejsce wybrano właśnie Rudolfa Šrámka.

Zainteresowania onomastyczne Profesora R. Šrámka są widoczne także w jego rozprawie doktorskiej pn. *Místní jména na severovýchodní Moravě*, którą obronił w roku 1964. Praca została bardzo wysoko oceniona w gronie specjalistów (por. obszerną recenzję zatytułowaną *Soustava místních jmen na severovýchodní Moravě a ve Slezsku*, która okazała się w „Slezskim sborníku” 1965, nr 3, s. 368–397). To między innymi zadecydowało o Jego dalszej drodze zawodowej. Ponadto praca nad historyczno-etymologicznym słownikiem nazw Śląska i Moraw zaobfitowała badaniami nad systemami i modelami toponimicznymi całych Czech, które to modele zauważył na wspomnianym wyżej terenie. Swoją propozycję systemu toponomastycznego zaprezentował już w 1972 r. w artykule *Toponymické modely a toponymický systém* („Slovo a slovesnost” 33, s. 304–318) i w 1976 r. w artykule *Slovotvorný model v české toponymii* („Slovo a slovesnost” 37, s. 112–120). Wywołało to spore zainteresowanie wśród czeskich onomastów, dlatego – wspierany przez Vl. Šmilauera – rozpoczął od

1975 r. systematyczne badania w tym zakresie. W ich wyniku powstał cały szereg prac poświęcony wspomnianej problematyce. Wymieńmy tylko kilka: *K metodologii slovanských toponomastikonu* (ZMK 16, 1975, s. 77–87), *Das onymische Merkmal* (w: *Beiträge zur Theorie und Geschichte der Eigennamen*, Berlin 1976, s. 123–128), *Zu Problemen der Namenssubstitution in Sprachkontakt* („Namenkundliche Informationen” 39, 1981, s. 1–20), *Das onymische und das appellativische Objekt* (w: *Proceedings of the 13th ICOS*, Warszawa 1982, s. 503–511), *Kategorie času a propriální systém* („Onomastica” 29, 1984, s. 33–43), *Teorie onomastiky a rovina propriálního pojmenování* („Slovo a slovesnost” 47, 1986, s. 16–28), *Onymické funkce a funkční onomastica* (w: *Aktuální úlohy onomastiky*, Bratislava 1989, s. 250–263), *K česko-slovenskému konfrontačnímu studiu vlastních jmen* („Slavica Pragensia” 30, 1989, s. 137–141), *Zur onomastischen Rekursion* („Namenkundliche Informationen” 1990, s. 39–52), *Etymon rad- v toponymii Moravy a Slezska* (w: *Rozumět jazyku*, Praha 1995, s. 18–24), *Slezsko a severovýchodní Morava z hlediska jazykového* (w: *Slezsko a severovýchodní Morava jako specifický region. Sborník prací filozofické fakulty Ostravské univerzity*, Ostrava 1997, s. 39–68), *Původ názvu řeky Odry a co s tím souvisí* („Poodří” 1999, Roč. 2, č. 4, s. 6–8) i inne. Przypomnijmy także monografię I. Lutterera, N. Majtána i R. Šrámka, *Zeměpisná jména Československa. Slovník vybraných zeměpisných jmen s výkladem jejich původu a historického vývoje*, mapy Milan Hladký, Praha 1982 (drugie wydanie: Havlíčkův Brod 1997), która stanowi niejako ukoronowanie wcześniejszych prac szczegółowych.

Warto tu dodać, że Profesor Rudolf Šrámek w swych pracach teoretycznych zawsze wychodził z materiału, nigdy z czystej teorii. Sam lub ze studentami dokonywał wielu badań terenowych. Podwyższało to nie tylko wartość jego artykułów i monografii, ale także ukazywało właściwą drogę prowadzonych przez Niego badań naukowych oraz podkreślało wagę i doniosłość nowo rodzącej się gałęzi językoznawczej, wskazując na istniejące prawidłowości w opisie rzeczywistości pozajęzykowej. Można więc powiedzieć, że określenie teoretyk i praktyk w jednej osobie wspaniale się realizują w przypadku Profesora R. Šrámka. Nie dziwi więc fakt, że w 1983 roku został wybrany na przewodniczącego Czeskiej Komisji Onomastycznej.

Poświęcenie się onomastyce zaowocowało również rozpoczęciem – wspólnie z Henrykiem Borkiem, Ernstem Eichlerem i Milanem Majtánem – międzynarodowego projektu badawczego *Slovanský onomastický atlas*, którego pierwszy zeszyt ukazał się w 1988 r. (z H. Borkiem, E. Eichlerem, M. Majtánem, *Strukturní typy slovanské oikonymie*, „Namenkundliche Beiträge”, Leipzig 1988; jest to cały numer poświęcony tylko słowiańskiemu atlasowi onomastycznemu; viz też zeszyt próbny w „Österreichische Namenforschung” 1993, 21/1).

Prezentowane dalsze wyniki badań w tym zakresie przyniosły mu uznanie społeczności międzynarodowej, toteż został wybrany na członka prezydium Międzynarodowego Komitetu Nauk Onomastycznych i Międzynarodowej Komisji Onomastyki Słowiańskiej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów.

Ze spotkań onomastycznych

Profesor Rudolf Šrámek współpracował z wieloma onomastami polskimi, niemieckimi, słowackimi, austriackimi, skandynawskimi. Recenzował wiele prac onomastycznych, ukazujących się na świecie (przywołajmy choćby kilka ostatnich: *Makedonska ojkonomija I a Makedonska ojkonomija II*, „Acta onomastica” 1997, s. 193–194; *Rečnik na ličnite imena kaj Makedoncite*, „Acta onomastica” 1997, s. 195–196; *Kratkij slovar’ lingvističeskich terminov*, „Acta onomastica” 1997, s. 196–197; *You Name It. Perspectives on Onomastic Research*, „Acta onomastica” 1997, s. 198–199; *Teória vlastného mena*, „Slovo a slovesnosť” 1999, nr 4, s. 319–321 itd.).

Od 1966 r. brał czynny udział w kongresach onomastycznych całego świata. Sam też był organizatorem wielu konferencji naukowych (np. *Onymické systémy*, Hradec Králové 1993; *Onomastika a škola, I. československá konference v Trojanovicích* itd.), które zaobfitowały wydaniem materiałów pokonferencyjnych (np. *Onymische Systeme*, red. J. Bartůňková, R. Šrámek, Hradec Králové 1993; *Onymické systémy v regionech. Onomastika a škola*, red. J. Bartůňková, Vl. Koblížek, R. Šrámek, Hradec Králové 1995; *Spisovnost a nespisovnost dnes | Spisovnost a nespisovnost v současné jazykové a literární komunikaci*, red. R. Šrámek, Brno 1996; *Cesty tvořivé škole*, red. R. Šrámek, I. Němec, Brno 1998 itd.).

Nie należy również zapominać o Jego działalności nauczycielskiej na Wydziale Pedagogicznym Uniwersytetu im. T. G. Masaryka w Brnie i na Wydziale Pedagogicznym w Ostrawie, gdzie pracował prawie 20 lat, prowadząc zajęcia i seminaria onomastyczne. Tylko w Ostrawie powstało pod jego kierownictwem 70 prac dyplomowych. Tej problematyce poświęcił dziś kilka prac (np. podręcznik akademicki *Úvod do obecné onomastiky*, Brno 1999 czy artykuły: *Funkce vlastních jmen v učebním textu*, [w:] *Učební text – jeho funkce, produkce, percepce a interpretace*, Praha 1996, s. 133–138; *Výsledky průzkumu mínění žáků, studentů a studujících o procentu tvořivých pedagogických pracovníků na základních, středních a vysokých školách*, „Pedagogická orientace” 2001, nr 3, s. 29–31; *Jak dál v přípravném vzdělávání učitelů odborných předmětů*, „Pedagogická orientace” 2002, nr 4, s. 110–111 itd.).

Prowadził także program „Hezky česky” w czeskim radiu, gdzie m.in. popularyzował encyklopedię czeskiej onomastyki *Zeměpisné názvy Československa*. Redagował także rubrykę „Jazykové zrcátka” w brneńskim czasopiśmie „Rovnosti”. Publikowane tam artykuły ukazały się później drukiem w pracy zbiorowej pod nazwą *O češtině každodenní* (razem z 21 innymi autorami, Brno 1984).

Rudolf Šrámek jest wzorem erudyty i pracownika naukowego, całkowicie oddanego „swojej” onomastyce. Cechują go takie przymioty, jak życzliwość, otwartość, niezależność i pewność naukowa oraz umiejętność pracy w zespole, którym nieraz kierował i który zawsze świetnie pracował pod jego kierownictwem. Jako nauczyciel zawsze jest otwarty i oddany słuchaczom.

AD MULTOS ANNOS!

Mieczysław Balowski, Opole–Walbrzych

Czy myślisz czasami o tym,
że nasz dzisiejszy dzień
już jutro stanie się dniem wczorajszym?
K. E. Buchmann*

Jest rzeczą niewątpliwą, iż – spośród wielu sławnych postaci świata nauki – najważniejszą osobą wszystkich spotkań onomastycznych, zarówno w Polsce, jak i w innych krajach, był zawsze nasz Jubilat, Profesor Rudolf Šrámek.

Otaczał Go i otacza ogromny szacunek jako wybitnego naukowca o szczególnym umyśle teoretycznym, doskonałego organizatora wielu przedsięwzięć badawczych oraz autora cennych prac językoznawczych. Dał się też poznać jako wspaniały i cierpliwy nauczyciel wielu pokoleń młodych onomastów oraz prawdziwy przyjaciel starej kadry. Jeśli dodać do tego Jego osobisty urok, któremu ulegali wszyscy, zarówno mężczyźni, jak i kobiety, ogromne poczucie humoru, talent gawędziarski i wspaniały głos, co nie raz słyszeliśmy, gdy – po obradach konferencyjnych – przy szklaneczce wina śpiewał: *Cesta zarubaná, cesta zarubaná*, staje się jasne, dlaczego wokół Niego koncentrowało się oraz koncentruje życie naukowe i towarzyskie onomastów.

Myślę, że ja też mogę Rudka (tak zwracamy się do Niego w Polsce) nazwać swym starym przyjacielem: nasza znajomość przekroczyła już ów wiek, przeszła różne fazy intensywności i objęła całą Jego rodzinę, z przemiałą żoną Martą, folklorystką, która wielokrotnie uczestniczyła w naszych spotkaniach naukowych.

Jak wielu uczniów prof. Huberta Górnowicza z gdańskiej szkoły onomastycznej, najpierw poznałam Profesora Rudolfa Šrámka poprzez Jego prace naukowe, do których studiowania nasz pomorski Mistrz zachęcał. Nie była to łatwa lektura, gdyż wykraczała znacznie poza przyjęte w Polsce metody badawcze, ale dawała wiele – otwierała nowe widzenie różnych naukowych zagadnień. Po raz pierwszy zetknęliśmy się na XIII Międzynarodowym Kongresie Onomastycznym w Krakowie, w 1978 roku. Odtąd spotykaliśmy się co jakiś czas na konferencjach językoznawczych w Polsce, w dawnej Czechosłowacji i NRD, też w Austrii, i każde takie spotkanie wzbogacało wszystkich o nieznane dotąd aspekty onomastyki.

Referaty Profesora Rudolfa Šrámka na sesjach naukowych gromadziły tłumy słuchaczy i wywoływały ożywione dyskusje. Zawsze miał siły i chęć, by po obradach objaśniać zainteresowanym swoje koncepcje oraz udzielać młodszym adeptom onomastyki rad w zakresie przygotowywanych przez nich prac naukowych. Sama wielokrotnie korzystałam z Jego pomocy. Można z Nim było rozmawiać o wszystkim: o onomastyce, o osobistych problemach, o muzyce Szopena i śpiewie ptaków.

Z całą międzynarodową grupą językoznawców z Subkomisji Słowiańskiego At-lasu Onomastycznego, do którego należeliśmy, spędziliśmy – pod Jego kierunkiem – dziesiątki, setki godzin nad realizacją programu, którego celem było opracowanie

struktury słowiańskich nazw miejscowości. Niestety, mimo wspólnych wysiłków sukcesy były tylko połowiczne i – jak dotąd – tematu nie udało się ukończyć.

Z okazji okrągłych urodzin chciałabym życzyć naszemu Jubilatowi Rudkowi – w imieniu własnym, ale i wielu zaprzyjaźnionych z Nim osób, szczególnie z Uniwersytetu Opolskiego, który wiele Mu zawdzięcza – dużo zdrowia, sił i energii: do życia, do śpiewu, a przede wszystkim do dalszych badań naukowych, w tym także powrotu do pracy nad strukturami słowiańskich ojkonimów i doprowadzenie tego zadania do końca uwieńczonego sukcesem!

Ewa Jakus-Borkowa, Opole

* K. E. Buchmann, *Życzę Ci...*, Częstochowa 2002, s. 46.